111

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 874

Title: Rasa Tarangini

111
M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library
No. Ref.
Ser. 874
Title: Rasa Tarangini

874

874

रससरंगिणी (by भानुदत्त)

	Rasa-Tarangini		Title
	Bhanudatta		Author
			Editor
			Year, Vols.
			Publisher
874			Remarks

रसतरंगिणी श्रीगणेशायनमः श्रीमदुपास्यपदसरोजमकरंदबिंदुास्वादलुब्धहंसायनमः लक्ष्मीमालोक्यलुभ्यन्निगममनुपहसन्शोणय
न्यग्जंतंक्षत्रशोणाक्षिपत्रयन्क्षमितदशमुखंवीक्ष्यमौरौंवमंचन्‌ हस्ताहय्यंगवीनंचकितमपसरन्मुष्टरक्तेर्दिगंतान्निंदन्दंतेन
१ क्ष्मिंतिलमिवतुलयन्पातुमौपीतवासाः १ भारत्याःशास्त्रकोतास्वांतायाःशैसकारिणी क्रियतेभानुनाक्ष्मिरसारसतरं
गिणी॰ २ वाणीकमलिनीभानोरेषारसतरंगिणी हंसाकृतधियस्तत्रयुक्तमत्रप्रदीयतां ३ गिरांदेवितरंगिण्यांवारयन्
क्रूरवारणान्‌ यद्वविंध्यतिलोकानामाविलोविरकोरसः ४ हेतोःपूर्ववर्तित्वनियमात्पूर्वमेवतस्योपन्यासःसमुचि
तोरसस्यहेतवोभावादयस्तेनरसात्पूर्वभावादयएवनिरूप्यंते॰ रसानुकूलोविकारोभावःविकारोन्यथाभावः वि
कारश्चद्विविधः आंतरःशारीरश्च आंतरोद्विविधः स्थायीभावोव्यभिचारिभावश्चेति॰ शारीरस्तुसात्विकाभावः
यत्तुमनोविकारोभावःतथात्वदेहविकारेस्वेदादौभावपदप्रयोगोगौणइति तन्न तुल्यवदुभयत्रभावपदप्रयोगे
णविनिगंतुमशक्यत्वात्‌ लक्षणानुरोधेनलक्ष्यव्यवस्थितेः इतरश्चभावस्यात्मभावत्वोपनायकत्वसतिसजा
तीयविजातीयभावानभिभाव्यः प्रथमःपरानभिभाव्योमनोविकारोवा सकलप्रधानोमनोविकारइतिवास्थायी १
भावः नवान्यभावेतिव्याप्तिः तस्येतरभावस्यात्मभावत्वोपनायकत्वाभावात्‌ चरमसमपर्यंतस्थायित्वादस्यस्था
यित्वव्यपदेशः सचाष्टधा॰ तत्रभरतः रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहोभयंतथा जुगुप्साविस्मयश्चेतिस्थायिभा

वाःप्रकीर्तिताः १ तत्रेष्टवस्तुसमीहाजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णारतिः सात्वकविद्वर्शनेनक्वचिच्छ्रवणेनक्व
चित्स्मरणेन॰ यथा॰ चक्षुर्यस्यकृषीवलेननिगदितंपीयूषपाथोधरोभ्रूसंज्ञापरिचारिकासमजनिस्फीतंस्मि
तोतेहृदः संतापंतरुणार्ककर्कशरुचिंनिश्वाससंवाताहतिंकस्मादेषसहिष्यतेसखिममप्रेमद्रुमःकोमलः १ को
मलपदादपूर्णता॰ कौतूहलकृतवचनवैषवैसादृश्यकृतामनोविकारोऽपरिपूर्णोहासः वचनवेषवैसादृश्यकृते
भयक्रोधेवानातिव्याप्तिः तत्रकुतूहलकृतत्वाभावात्‌ यथाचतातचरणानां आगच्छन्नगरोपकंठमिलितेरावेष्टि
तोबालकेःशुद्धांतेपरिचारिकाभिरचिरंसोल्लासमावेदितः साकूतंसकुतूहलंबलिनभूवंदेपुरोदापयसन्नंकिंचि
दुदंचितस्मितलवःपायात्सवोवामनः २ लवपदादपूर्णता इष्टविश्लेषजनितोरत्यनालिंगितोमनोविकारोऽप
रिपूर्णःशोकः नचेष्टविश्लेषजनितविप्रलंभशृंगाररसस्यकरुणत्वापत्तिः तस्यरत्यालिंगितत्वात्‌ नचरतिःप्री
तिस्तयाविनाशोकोपिनोत्पद्यतइति॰ तथाचासंभवइतिवाच्यं इष्टसमीहाजनितमनोविकृतेःरतेरुक्तत्वात्‌ कु
मारसंभवेरत्याःकार्दबर्योमहाश्वेतायाःरघुकाव्येअजस्यप्रलापेकरुणएवरसः तत्रतत्रबाधनिश्चयादिष्टवस्तुस
मीहायाअभावात्‌ यत्रमृतेजीविताशातत्रशृंगारएवरसः ४ अतएवरसरत्नप्रदीपिकायांकरुणोदाहरणं अ
यिजीवितनाथजीवसीति॰ ननुविप्रलंभशृंगारस्यपूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वाज्जीवितोरपिविप्रलंभ
बाधात्संदेहस्यवाप्युसंदेहवर्षवसितत्वात्समीहायाप्रतिबंधकत्वात्‌ तथाचयूनोरेकस्मिन्मृतेकरुणएवरसःप्रलापः।जीवितोर्निश्चितयोःप्रलापःशृंगारएवरसः २

कस्यकरुणारसत्वमागतमितिचेत्· सत्यं करुणरसस्यतंत्रांगत्वेनभासमानत्वात्करुणात्मकव्यपदेशः यथा
विरहश्वरमूर्छयापतंतीनयनेनाश्रुजलेनसिच्यमानां समवेक्ष्यरतिंविनिश्वसंतीकरुणाकुलिताबभूवशं
२ भोः ३ करुणाकुलितेत्यपूर्णता· यज्ञादिविकृतिःप्रमोदप्रतिकूलःपरिमितोमनोविकारःक्रोधः प्रतिकू
लविशेषणाद्दशमुखापमानितस्यवीररसेनातिव्याप्तिः यथापरशुरामवाक्यं नाधारस्यकरोभिकार्मुकले
ताविन्यस्तहस्तांबुजः किंविसादलभासिलोचनयुगेनावल्गिमिषोदयात्· यावत्सायककोटिपाटितरिपुक्ष्मा
पालमौलिस्खलन्मल्लीमाल्यपतत्परागपटलैर्नोमेदिनीमेदिनी ४ किंचित्पादलत्वादपूर्णता· शौर्यदानद
यान्यतरकृतोविकारोमेनोऽपरिपूर्णःउत्साहः वीरस्तुयुद्धवीरदानवीरदयावीरास्त्रिधा· युद्धवीरस्योत्साहो
यथा· सेनांसंघटयन्द्युतिंद्विगुणयन्नौपंचमत्कारयन्नेत्रस्याभिमुखेभविष्यतिजगद्विद्रावणोरावणः इत्यु
त्साहविवारम्रूढहृदयोदेवोरघूणांपतिर्ज्योविन्यासविधिंविनेवविशिखान्बाणासनेन्यस्यति· ५ अत्रविचा
राद्पूर्णता· दानवीरोत्साहोयथा आदत्स्वयशशांकमंडलमिदंहर्म्यापहेमावलंदीपायक्षमणिंमहीमिवक
थंनोभिक्षवेदत्तवान् दित्सापल्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रांबुजोनानीमोभ्यरघुनंदनस्तदखिलंनप्रायशो २
हृष्टवान् ६ पल्लवितंनतुफलितमित्यपूर्णता· दयावीरोत्साहोयथा उत्तस्तारसंसारपयोधिपारप्रका
रमालोकयतोजनानां समुल्लसितोवक्षसिकौस्तुभारे कृपांकुरःकौस्तुभकैतवेन ७ अंकुरोपन्यासादपूर्णता·।

अपराधविकृतरावविकृतसत्वादिजनितोऽपरिपूर्णोमनोविकारोभयं यथा· तार्क्ष्यपक्षपवनोपसेवितंवीक्ष्यवी
क्ष्ययदुनंदनंपुरः भीतभीतइवतत्रकालियोमंदमंदमपसर्तुमुद्यतः ८ इवोपन्यासादपूर्णता· अहृद्यदर्शन
स्पर्शनस्मरणजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णताजुगुप्सा· शार्दूलशावकचटचटपाट्यमानसारंगशृंगवतिभ्र
मतिरामचंद्रः वासंवकारनवभारतथाजुगुप्साडुःखपुडुःखमतिखिनडुःखितानां ९ नतथेतिपदादपूर्णता·
चमत्कारदर्शनश्रवणस्पर्शनस्मरणजनितोऽपरिपूर्णोमनोविकारोविस्मयः यथा युध्यंतमर्जुनंकेवादेवानवि रीक्ष्य
स्मिताः नमेनेबहुगोविंदोहृष्टकर्णपराक्रमः १० नमेनेबहूक्तिपदादपूर्णता· शृंगारादौचमत्कारदर्शनाद्यत्रमनो
विकृतिरंगतयाभासतेतत्रशृंगारादयएवरसाः प्राधान्येयत्रभासंतेतत्राद्भुतएवरसः अंगतयायथा· वैषम्य
कृतिपंकजात्यकटयआनंदनीरंदशोः स्वर्णालंकरणाद्यनल्पपुलकोवैधर्म्यमंगश्रियः तस्यानूपुरपद्मराग
महसःपादारविंदश्रियोभेदोऽसिंजीतिमेवचनिकिमतःशिल्पंविधेर्वर्ण्यतां ११ प्राधान्येनयथा· विनासायं
कार्यसमुदयतिसोमभ्यसुभगाकिरन्ज्योत्स्नाधाराक्षमपिधरणितारापरिहृतिः धनुर्धत्तेस्मारोरतिरपतिवि
हारंनतमसांनिरातंकःपंकेरुहयुगुलमंकेनरयति· १२ इतिश्रीभानुदत्तविरचितायांरसतरंगिण्यांस्थायीभा
वनिरूपणंनामप्रथमस्तरंगः श्रीः १ अथविभावानिरूप्यंते· विशेषेणभावयंतिउत्पादयंतिये

३

रसाश्रितेविभावा: सचद्विधा· आलंबनविभावउद्दीपनविभावश्चेति· यमालंब्यरसउत्पद्यतेसआलंबनविभाव: यथा
प्राणस्यप्रतिमूर्तिःप्रसात्मापुण्यलतिकाया: अधिदैवतंनयनयो:सायाममकामितासेव· १ शृंगारस्योद्दीप
नविभाव: तत्रभरत: ऋतुमाल्यलंकारैःप्रियजनगांधर्वसेवाभि: उपवनगमनविहारैःशृंगाररस:समुद्भवति २
चंद्रचंदनादयउहनीया: संध्याशोणांबरजवनिकाकामिनो:प्रेमनाल्यनादीर्ङ्गाम्यड्डमरविकृतिंमारिषःकोपि
कालः तारापुष्पांजलिमिवकिरन्नवयन्पुष्पकेतोर्नृत्यारंभंप्रविशतिसुधादीधितिःसूत्रधार: ३ अथहास्य
विभाव: तत्रभरत: विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीतिरस:स्मृतोहा
स: ४ अंगवेकृत्यादयउहनीया: केयूरंघर्घरयन्भ्रमयन्मौलिंविवर्तयन्बाहू नेत्रांचलंचपलयन्नटयतिमा
याशिशुच्छायां करुणरसस्यविभावा: तत्रविभरत: इष्टजनस्यविनाशात्शापात्कुशाश्चबंधनव्यसनात्
एतैरर्थविशेषै:करुणाख्योरस:समुद्भवति· ५ बंधदारिद्र्यादयउहनीया: त्वांपश्यतोभुजगपाशनिबद्धदेह
मद्यापिमेयदसवोनबहिःप्रयांति· नेत्रेनिमीलयसिपश्यसिनैवताचद्दास्यंमदीयमितिलक्ष्मणमुक्तमेव ६
रौद्रविभाव: तत्रभरत: आयुधस्वड्गाभिभावाद्विकृतभेदाच्छिदारणाश्चैव संग्रामसंभ्रमाद्यैरेभ्य:संजायतेरौ ३
द्र: ७ वैरिदर्शननिर्भर्त्सनादयउहनीया: यथा लंकाधिप:संप्रतिशंकनीयोजंभारिदंभापहबाहुवीर्य:
इत्यालपंतंहनुमंतमेषराम:स्मितेरुत्तरयांचकार ८ दानवीरस्यविभावोयथा वपुषाविनयंवहंतिकेचित्

वचसाकेपिचरंतिसाधुचर्यां अतिथौसमुपागतेसपर्यांपुलकै:पल्लवयंतिकेपिसंत: ९ दयावीरस्यविभावोयथा
कथमविरलजाग्रज्जन्मिभाजेनिशायांतमसिसुरवगादेप्राणिनोवीक्षणीया: इतिकिमुसमुदंचद्दीपलेखाभिरामध्र
तिमुरसिमुरारि:कौस्तुभंसंबभार· १० ननुस्थानिउत्साह:कथमुद्दीपनविभावेदितिचेत्सत्यं उद्दीपनविभावेज्ञाय
मानएवगमक:सचस्थनिष्ठ परनिष्ठोवेतिनकश्चिद्विशेष: अनुभावस्तुस्थनिष्ठएवगमकस्तस्यानुमापकत्वेनप
क्षधर्मत्वनियमादिति· ननुदयावीर:कथंकरुणरसएवनांतर्भवतिनिरुपाधिपरदु:खप्रहारणेच्छादयासाचकरुण
याबाधितानसंभवतीतिचेत्· नकरुणस्यस्थायिभाव:शोक: दयावीरस्यस्थायिभावउत्साह:इतिस्थायिभेदेनभेदा
त् ननुदयावीरेकरुणारसप्रतीतेकागतिरितिचेत् सत्यं करुणयाविनादयावीरस्यानुत्थवादिति तत्रकरुणा
याअनुभावकत्वादितिभयानकस्यविभावा: तत्रभरत: विकृतरवसत्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात् गु
रुनृपयोरपराधात्कृतकश्चभयानकोज्ञेय: ११ घटिकाबंधबंधनश्रवणस्मरणदर्शनादयउहनीया: यथा उद्य
त्कांतिकपोलकेसरलेदसायोधरप्रस्खलद्विद्युद्दीधितिकांचनीकृतजगन्निशेषभूमीधर: स्फूर्जत्कंठनिनादभि
न्नवसुधामार्गप्रविश्यद्विजश्रेणीरथिकनप्रहर्षितचलिच्यालोकिमायासरि: बीभत्सविभाव: तत्रभरत: अ
नभिमतदर्शनेनगंधरसस्पर्शदोषैश्च उद्वेजनेश्चबहुभिर्बीभत्सरस:समुद्भवति: १२ अहृद्यवस्तूनांस्मर
णश्रवणादयउहनीया: यथा योधानामधरेरशोककुसुमैर्नेत्रै:सितैरंबुजैर्दंतै:कुंददलै:करै:सरसिजै:संपा

रसतरंगिणी· पुष्पांजलिं क्षिप्तिं कर्णयुगं विधाय करिणां रक्तावसिक्तांगकैः प्रेतानां बहुभिः पुरः पुरभिदो नृत्यं समारभ्यते· १३
४ अद्भुतविभवः तत्र भरतः यत्त्वतिशयार्थमुक्तं वाक्यं रूपं च कर्म शिल्पं च· तत्संबंधैरथैरसोऽद्भुतानामसंभवति· १४ मा
येंद्रजालादय उद्दहनीयाः उद्दामोद्दाममाद्यद्रतिभटदलनोद्यज्जायस्वभावः सोऽयं देवो मुकुंदो भवतु नरहरिस्फारि
ताराशेषविश्वः यस्य प्रौढप्रतापोद्भटविकटसटाकोटिभिः पाटितानामैत्राण्यंभोधराणां बहिरवनिरगुर्विद्य
तांकैतवेन १५ इंद्रजालं यथा व्योम्नि प्रांगणसीम्नि सांध्यं किरणं विस्तार्य वेलाचलं ध्यातैः कार्मणपांशुभिः
त्रिजगतां नेत्राणि संमोहयन् तारा रौक्तिकमौक्तिकानि विहगश्रेणीरवच्छन्नाजीजीकृत्य बहिः करोति वद
नास्यं वाशु गोमायिकः १६ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां विभावनिरूपणं नाम द्वितीयस्तरंगः ॥
॥ ॥ अथानुभावा निरूप्यंते· ये रसाननुभावयंति अनुभवं गोचरयंति ते तदनुभावाः कटाक्षादयः करणत्वेनानु
भावकता· करणत्वं च फलायोगव्यवच्छेदेन संबंधित्वं ननु रसे कथमनुभावापेक्षेति चेत् सत्यं स्थायिभावः परि
पूर्णो रसस्तस्य ज्ञातरि तत्त्वात्· ज्ञापकेन विना कथमित्यनुभावकस्यापेक्षणीयत्वात्· ननु कटाक्षादयः कथमुद्दी ४
पनविभावा न भवंति· इह कटाक्षादौ कामिनो मनोविकारः परिपूर्णो भवति· अनुभवसिद्धमपनेतुमशक्यत्वात् ॥
किं च प्राचीनसंमतिरपि· ईषद्वक्रितपक्ष्मपंक्तिभिरनाकूतस्मितैर्भक्षितैरेतैरेव तवाद्य सुंदरि कर क्रोडे जगद्व र्ते

ते· अंतःपांसुलहेमकेतकदलद्रोणीदुरापः श्रियो दोर्मूलस्य विभावनादिह पुनः क्रूरे किमाकांक्षसि· १ इत्या
दावपि तत्त्वे सत्यं कटाक्षादीनां करणत्वेनानुभावकत्वं विषयत्वेनोद्दीपनविभावत्वं तथा चात्मनि रसानुभाव
करणत्वेन नायिकां प्रति कटाक्षादयो नुभावाः ते च दृष्टिगोचरीभूता कामिनो मनोविकारं कारयंतो विषयत्वेनो
द्दीपनविभावाः तथा चात्मनि रसा इति· स चानुभावः कायिकमानसाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्धा कायिको भ्रू
क्षेपादयः मानसाः प्रमोदादयः नायकचतुर्भुजत्वज्ञानमाहार्यः सात्त्विकाः रोमांचादयः शृंगारस्यानुभावाः
तत्र भरतः नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च· निविधैरंगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्या
ः २ कटाक्षभ्रूक्षेपादय उद्दहनीयाः यथा मुक्ताहारस्तनकलशयोः कर्णयोः कर्णिकारं मौलौ
मालापरिभवभयादेव दूरेन्यवारि· दृष्टे भाविसमजनिपुनः सुभ्रुकवीभ्रूषणाय पातवीतोत्तरकमलश्चो
दृदक्षः कटाक्षः ३ हास्यानुभावाः तत्र भरतः विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैर्विकृतवेषैश्च हास्यं जनयेद्य
स्मात्तस्मात् ज्ञेयो रसो हास्यः ओष्ठाधरनिवरणदर्शननासाकपोलस्पंदद्दृष्टिकोशाकुंचनादय उद्दहनीयाः य मा
था पत्रीकृत्य कपालमंडलमिदं पीयूषभानो कलावनरीकृत्य फणामणिं फणिपतेः संपाद्यतास्मि शिरस्यां सा
यं दीपविधौ वितन्वति शिशौ मंदं हसंत्या तया किं निर्कुंचितदृग्भंगकुटिलादृष्टिः समारोपिता ४ करुणस्य
णारसानुभावाः तत्र भरतः निश्वसितेन च रुदितैर्मोहप्रलापपरिदे

वैनेश्च अभिनेयः करुणाख्योदेहाभिघातादिभिश्चैव ५ मुखशोषप्रलापाद्यश्चोहनीयाः स्रस्तो निर्गलितिगण
पतो नाकमथापितस्या वा वाद्येव्यास्स्यजतिशिथिलेनैव दोहलाः प्रकंपः अद्याप्यो दृश्भवतिकुत्रयानोपिपादी

रपंकोनेत्रेनिर्यसयासिनपुनः कज्जलैस्खेयमेति ६ रौद्रानुभावास्तत्रभरतः नानाप्रहरणसंहतशिरसः कं
पैः करायानिष्पेषैस्तस्याभिनयः कर्त्तव्यः ७ भ्रुकुटीदंतोष्ठपीडनाद्यश्चोहनीयाः यथा येयैस्मीमेनबद्धभ्रकुटि
घनखंदंतिनः पीडितोष्ठविक्षिप्ताव्योम्नि विंध्याचलबहुलचमत्कारभाजः करींद्राः तेषामेषांकपोलादिवभ
यविकृतात्का चिद्रुद्वीयलग्ना बिंबैर्पीयूषभानोर्मधुकरपटलीकलंकलांछनस्यच्छलेन ७ वीररसानु
भावाः तत्रभरतः शौर्यैर्वश्यैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यगभिनेयः
८ ननु अतीव्रियरसस्य ज्ञापकाः शरीरधर्मा भवितुमर्हंतीति अत एव सर्वत्र उक्ताः तथा च धैर्योत्साहौ न श
रीरधर्मावितिचेन्न सत्यं धैर्यपदेन चांचल्याभाव उक्तः उत्साहपदेनाश्रुपुलकादयो लक्षिताः यद्वा अ
नुभावश्चतुर्विधः तत्र मानसोप्यनुभाव उक्तः सव्यवसायमानएवगमकः सत्वमानसेंद्रियकश्चेति न विरोधः ॥
विनयबलाद्यश्चोहनीयाः युद्धवीरानुभावो यथा अद्येवासवजित्समयसमरव्यापारदीक्षागुरुः पार्श्वेतस्य
विपक्षपक्षदमनक्रीडाधरो रावणः इत्थंजल्पतिसर्वतः परिजने संध्यास्मृतिंकुर्वतः श्रीरामस्य न कुंभकस्य
पवनेक्षुण्णः सकोपिक्रमः ९ दयावीरानुभावो यथा ध्वांतस्तोमधरे जगद्भयकरे पाथोधरे वर्षतिक्रोडव्या

कुलवत्सगोकुलदयार्द्रीनेक्षणः केशवः हस्तन्यस्तमहीधरश्च्युतिभियानैवांगुलीपल्लवैः ग्रस्तं वेणुमुरीकरोति न त
नोः स्रस्तं वहस्संवृतं १० दानवीरानुभावो यथा औदास्यं न विधेहि गच्छ न गृहात्संवीक्ष्य मद्भ्राजनं यावत्किंच
भवंतमत्रदरिद्रं कौत्सक्षणं क्षम्यतां दासश्चेदहमस्मिभो वसुमतीसर्वस्वसंरक्षतां स्वर्णे वेद्रुरुदक्षिणाधन
पतेरानीयसंपद्यते ११ भयानकस्यानुभावास्तत्रभरतः करचरणनेत्रमस्तकसर्वांगेषु प्रकंपनैश्चैव शुष्को
ष्ठतालुकंठैर्भयानको नित्यमभिनेयः १२ रोमांचवदनवैवर्ण्यस्वरभेदाद्यश्चोहनीयाः व्यस्तत्रस्तत्वणावलीढ
वदनव्याकीर्णफेनोच्चयं कुंकुव्याकुलघोरघर्घररवस्फारीभवल्लोचनं कंपप्रस्खलदंघ्रिवामनतनुश्वासोर्मि
तुच्छाधरं विस्तीर्णभुजगस्य वक्रकुहरे कुल्लस्यगावस्थिता १३ बीभत्सानुभावस्तत्रभरतः आनननेत्रवि
घूर्णनलोचननासामुखच्छादनेनैव अव्यक्तपाद्पतनैर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः १४ सर्वांगसंहारनिष्ठी
वनाद्यश्चोहनीयाः कपटहरमुखकुहरविस्तीर्णवीक्ष्यदिनकरलक्ष्मीः हंतदेसपललकवलभ्रांत्यामुखमं
शुकैः पिदधे १५ अद्भुतानुभावस्तत्रभरतः परुषग्रहणोल्लासैर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च वेपथुगद्गदवचनैः
स्वरभेदैरभिनयस्तस्य १६ अनिमिषप्रेक्षणरोमांचाद्यश्चोहनीयाः यथा पांडवंवीक्ष्यदोर्दंडखंडितारातिं

मंडलं अद्यापिनाकिनीनेत्रैर्निमेषोनैवजाग्रति · ७ इतिश्रीभा० अनुभावनिरूपणेस्तृतीयः ३ श्रीः
अथसात्विकभावानिरूप्यंते तत्रभरतः स्तंभस्वेदोथरोमांचःस्वरभंगोथवेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्य

ष्टौसात्विकामताः १ नन्वस्यसात्विकत्वंकथंव्यभिचारित्वंनकुतःसकलसाधारण्यादितिचेत् अत्रकेचि
त्सत्वंपरगतदुःखभावनायामत्यंतानुकूलत्वं तेनसत्वेनकृताःसात्विकमताइतिव्यभिचारित्वमनात्वसा
त्विकव्यपदेशइति तन्न निर्वेदधृतिस्मृतिप्रभृतीनामपिसात्विकव्यपदेशापत्तेः नचपरगतदुःखभावना
यामश्रुएवतेसमुत्पाद्यंतेसोयमनुकूलशब्दार्थः अतएवसात्विकव्यपदेशस्तेषामिवचाच्यं निर्वेदस्मृतिधृ
तिप्रभृतीनामपिसात्विकत्वापत्तेः अत्रप्रतिभाति सत्वशब्दस्यप्राणिवाचकत्वादत्रसत्वंजीवच्छरी
रं तस्यधर्माःसात्विकाः तथाचशरीराभावास्तंभादयःसात्विकाभावाइत्यभिधीयंते · स्थायिनोव्यभिचा
रिणश्चभावाअंतरतयानशरीरधर्माइति शरीरधर्मत्वेसतिगतिनिरोधस्तंभः अस्यविभावाः हर्षरा
गभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः यथा श्रोणीपीनतरातनुःकृशतराश्रीधरात्पीवरावक्षोजस्यत
दीकुतोनिजकुटीमातर्ययागम्यतां इत्युद्भाव्यकदंबकुंजनिकटेनिर्विश्यमंदस्मितंगोविंदंसमुदीक्ष्यपक्ष्म
लदृशास्तंभस्तिरोधीयते · २ भावपुष्टिसलिलोद्गमस्यस्वेदः अस्यविभावाः मानस्तापहर्षलज्जाक्रोध

भयश्रमपीडाघातमूर्छाः यथा कांतेतवकुचश्रीतेराजंतेस्वेदबिंदवः दृश्यतामदनेनवकुंतीकुसुमदृष्टयः ३
विकारसमुत्थरोमोद्गमोनंरोमांचः अस्यविभावाः शीतालिंगनहर्षभयक्रोधाः यथा बकुलमुकुलकोशानिर्ययु
 न्मधुकरकूजितभाजिकुंजमौलौ पुलककलितकपोलपालिमालिस्मितसुभगःकथमद्यनंदसूनुः ४ गद्गदत्वप्रयो
जकाभिहतस्वरस्वभावविनाशःस्वरभंगः अस्यविभावाःक्रोधभयहर्षमदाः यथा व्यक्तिःस्यात्स्वरभेदस्यकोप
वाडुक्तिःक्रियतेत्वत्र इतिपदुःपुराराधामौनमाधायतिष्ठति · ५ भावत्वेसतिशरीरस्पंदोवेपथुः व्यक्तिःस्यात्स्व
रूपस्पंदादौनातिव्याप्तिःशरीरपदंश्लेषाश्रयंमात्रपदांतेनशरीरास्यवकंपेनातिव्याप्तिः अस्यविभावाः आलिं
गनहर्षभीतयः यथा कथयकथमुरोजदामहेतोर्मृदुपतिरेषविनोदुदंपकानि भवतिकरतलेयदस्यके
पः प्रियसखिमत्स्मृतिनेवमत्सपत्नी · ६ विकारप्रभवप्रकृतवर्णान्यथाभावोवैवर्ण्यं अस्यविभावाः मोहभय
क्रोधशीततापश्रमाः यथा कुंकुदेकुर्वतिकालमाननश्लिष्ट्योस्तयोः दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवाद्धौ
विकारजनितमक्षिसलिलमश्रुः अस्यविभावाः हर्षामर्षधूमलयशोकरंभाशीतानिर्निमेषप्रेक्षणा
नि यथा विस्मितविस्तरचित्तदुःखधाराभयमुपकंठमपागतोमुकुंदः इतिकथयतुमश्रुबिंदुरक्ष्णोर्निपत
तिवक्षसिपक्ष्मलायताक्ष्याः ८ शरीरत्वेसतिचेष्टानिरोधः प्रलयःसत्वंनविशेषणात्वनिद्रादोनातिव्या

रसतरंगि ८

ष्टिः स्तंभादयः शरीरधर्माः तेषां साहचर्यकथनेन प्रलयोपि शरीरधर्म एव । तेनात्र चेष्टापदेन शरीरधर्म एव । ते
नात्र चेष्टापदेन शरीरचेष्टाभिमता । मनःसंकल्पकर्मेति चेष्टा अत एव चेष्टाश्रयः शरीरमिति शास्त्रलक्षणं यथा
नो वक्त्रं नमितं कृतं न च शिरो व्यावर्तितं नो वपुर्वासो न श्लथमाहृतं निगदितं नो वा निषेधाक्षरं । शोणेनापि वि
लोचनेन विरचितं क्रीडाकलाकातरे तेनैः केवलमानने मम कपोलौ व्यापारितं राधया ९ जृंभा तु नवमः सात्त्विको
भावः इति प्रतिभाति । उज्जृंभाननमुल्लसत्कुचपुरं स्विद्यत्कपोलस्थलमित्यादौ शृंगारतिलकादौ सात्त्विकभावसा
मानाधिकरण्यदर्शनात् । न च सात्त्विकभावानुभावत्वमिति विपरीतमेव किं न स्यात् । सत्यनुभावत्वे भावत्वविरो
धात् पुलकादीनां तथा दृष्टत्वात् । न चांगाक्षिनेत्रमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः तेषां भावत्वलक्ष
णाभावात् रसानुकूलो विकार इति लक्षणं अंगाक्षिस्थानविकाराः किंतु शरीरचेष्टाप्रत्यक्षमेतत् । अंगाक्षि
क्षिरक्षिमर्दनं वा पुरुषेच्छया विधीयते त्यज्यते च जृंभा तु विकारादेव भवति । तन्निवृत्तौ च निवर्तते च यथा आ
धाय मानं रहसि स्थितायाः संभाव्य जृंभामबलात्मजायाः । चुटुत्कृतिं स्मरमुखो महेशः करांगुलीभिः करु
यांचकार १० इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां चतुर्थस्तरंगः ४ श्रीः अथ व्यभिचारिभा ८
वा निरूप्यंते । तत्र भरतः । निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृ
तिर्धृतिः १ व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च २ सुप्ति

गा॰

र्विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ३ त्रासश्चैव वितर्कश्च वि
ज्ञेया व्यभिचारिणः ३३ ॥ इतस्ततो रसेषु संचारित्वं अनेकरसनिष्ठत्वं अनेकरसव्याप्यत्वं व्यभिचारित्वं न
च रोमांचादावतिव्याप्तिः तेषामभिसंधाप्यत्वात् । ते भावाः शारीरव्यभिचारिणः एते चांतरा व्यभिचारिणः
इयांस्तु विशेषः ननु निर्वेदादेः स्थायित्वं व्यभिचारित्वं च कथमिति चेत् । न रसपर्यंतस्थायित्वं इतस्ततो गामित्वं चो
पाधिभेदमादायोभयसंभवात् । स्वावमाननं निर्वेदः संसारे हेयत्वबुद्धिर्वा । तत्र विभावाः तत्त्वज्ञानेर्ष्यादयः अनु
भावाः स्वेदप्रकाशचिंताश्रुपातादयः यथा क्षोणीपर्यटनं श्रमोयमिक्षुषावादाय विद्यार्जितामानध्वंसनहेतवे पारि
चिताः स्तेतपराधीश्वराः विश्लेषाय सरोजसुंदरदृशामाग्रस्य कृतादृष्टयः कुत्रानेन मया प्रयागनगरे नाराधि ना
वि रायणः ४ ग्लानिर्निर्बलता निःसत्वता तत्र भावाः रत्यायासतृष्णाक्षुधादयः यथा व्याहर्तुं पुनरीक्षणाय न गिरः
कंठाद्बहिर्निःसृताः शोषाश्लेषविधिं विधातुमपि वा नैवोन्नता दोर्लता । प्रातस्तल्पमपास्य गच्छति हरौ चंडांशुचंडात
पतश्लिष्टाम्लानकुरंगभंगुरकुचस्तस्याः स्थिता दृष्टयः ५ उत्कटकोटिकानिष्टप्रतिसंधानं इष्टहानिर्विचारो वा शं
का । तत्र दुर्नयपरक्रूरतादयो विभावाः अनुभावाः कंपक्रियापरिच्छादयः यथा एते चित्रविलोचना गुरुजना
जिह्माः पदोपखलाः पौराः क्रूरवचः प्रपंचयशसः श्वश्रूश्च वक्षःश्रवाः किं स्यादेष मनर्थबीजमसकृत्संचिंत्य च

श्वश्रू॰

क्षोरुहोः स्फूर्जल्लिंशुकदामवामनयना निरवस्य विन्यस्यति ॥ ६ ॥ परोत्कर्षासहिष्णुता परानिष्टचिकीर्षा वा असूया
तत्र विभावाः मन्युदौर्जन्यादयः अनुभावाः कोपचेष्टाद्वेषोद्भावनादयः यथा हरशिरसि मया था लब्धवासे
निवसति कापि कलातुषारभानोः इति लिखति विधुंतुदस्य मूर्तिं प्रतिभवनं प्रतिभूधरं भवानी ॥ ७ ॥ हर्षोत्कर्षो मदः
दुःखासंभिन्नसुखानुभव उत्कर्षः तत्र विभावः पानं अनुभावः उत्तमानां निद्रा मध्यमानां हसितं अधमानां रो
दनं इंद्रियसंमोहननयनघूर्णनसाम्येन न निद्रेव निद्रा न च हर्षे व्यभिचारिभावे तिव्याप्तिः तत्र हर्षमात्रस्य सत्वात् न
नु तत्रोत्कर्षनिष्ठो जातिविशेषः किं च तत्र मनोमोहः अत्र व्यसनप्रसाद इति स्वरूपभेदात् तत्र निद्रारोदनादयोऽत्र पुलका
दयोऽनुभावा इत्यनुभावभेदाश्च ननु तिष्ठति तिष्ठ क्षणं म कया वसि बाम्यहमिलादो वीररसेऽपि मदो दृष्टोऽस्ति । न तत्र
निद्रारोदनं वा कथमनुभावः नहि रोदिति निद्राति संयति योधः रतिसेत्तस्य रसभेदेनानुभावभेदः शृंगारे ते अनुभा
वाः वीरे च नयनारुण्यचमत्कारादयः सामान्ये च मदनयनघूर्णनवचनस्खलनादयश्चेति यथा रसनां रसयत्यसौ
मधुरस्त्वयमस्माकमनर्थकं जडः इति तत्र समरुत्तमिंद्रियं प्रतिबिंबस्य मिषेण मज्जति ॥ आयासप्रभवः पराभवः श्र
मः तत्र विभावाः रत्यध्वगत्यादयः अनुभावाः स्वेदादयो यथा सरामचंद्रा सविनिर्गतायाः स्वेदांबुसंसक्तपयो
धरायाः अपांगपातैर्मिथिलात्मजायाः प्रमानशोषान्नशिथिलीचकार ॥ ८ ॥ उद्योगाद्यक्षमत्वमलस्यं विभावा ग
र्भादयः अनुभावाः क्रियाकातर्यादयः यथा हरं हरंतं स्तनहारयष्टिं करेण रोद्धुं न शशाक तावत् गिरेः सुता ग

र्भवती विहस्य दंगं न लंकारतयां चकार ॥ ९ ॥ दुःखावस्था दुःखातिरेको वा दैन्यं अनौज्वल्यमिति केचित् तन्न तस्य व्रीडि
मयत्वेन नैतदनुमापकत्वात् विभावा दारिद्र्यादयः अनुभावाः कायक्लेशान्नकृसीदादयः यथा तातचरणानां अंसेकुं
तलमालिकास्तनदांते गलेवगस्यजोमायन्मन्मथकुंजरेंद्रदशनप्रांतविलग्नं मनः किं वान्याद्दिरहातलेन सरसं
संदह्यमानं वपुर्गंडे पांडिमकैतवेन सुतनोः फेनोद्भवयं मुंचति ॥ १० ॥ चिंताध्यानं ध्येचिंतायामित्यनुशासनात् ध्या
नं च न स्मारणात्मकं स्मृतिभावस्यात्र पृथक्त्वेन निरूपणात् किंतु चित्तैकाग्रता इष्टानाप्तिप्रभृतयो विभावाः अनुभा
वास्तापवैवर्ण्यबाष्पश्वासादयः यथा शंभुं ध्यायसि शैलराजतनये किं वा न जाने मिहे तस्यैवाक्षितनूनपादिव
तनोतापः समुन्मीलति अक्ष्णोरश्रुमिषेण गच्छति बहिर्गातरंगावलिः पांडिम्नः कपटेन चंद्रकलिकाकांतिः समु
न्मीलति ॥ ११ ॥ मोहवैचित्त्यं मुह वैचित्त्ये धातोर्मोहिनि मोह इति भावव्युत्पत्त्या मोहशब्दः वैचित्यं कोपकार्यपरिच्छेदः
विभावाः गर्भी स्यादावेगचिंतनादयः अनुभावास्तंभपातघूर्णनादर्शनविस्मरणादयो यथा अंतःस्मेरसुवर्णकै
तकदलद्रोणीद्युतिद्रोहिणी लक्ष्मीं वीक्ष्य समुद्यदिंदुवदना क्षीरांबुधेरुत्थिता शंभुस्तंभरसाकुलः शतमखः कर्ण
इंद्रियः सोच्चाज्ञानभुजंगपाशपतनो जातस्त्रिलोकीपतिः ॥ १२ ॥ संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः तत्र प्रत्यभिज्ञायाः
संस्मरणरूपत्व संस्कारजन्यत्वेनोभयोः संग्रहः अन्यथा प्रत्यभिज्ञायाः पृथग्भावापत्तेः संस्कारोद्बोधकाः सदृ
शादृष्टचिंताद्याः विभावाः अनुभावाः भ्रूसमुन्नयनादयः प्रत्यभिज्ञो यथा कालिंदीसरसः समेत्य नभसः क्रोडे

परिक्रीडते वक्रहहहभिदं सुधाकरकलामाक्रम्य विस्फूर्जति· चंद्रोपि स्मरचापचापलचमत्कारं समुद्धंबते तस्मान्ने
चकदंबकुंजकुहरे राधा परिभ्राम्यति १४ स्मृतिर्यथा· वदनांबुजलग्नसंनिपतितमथिव भर्त्स्यचतंसमंसमु
ले· दरकुंचितदृष्टिराधिकायाः स्मितकम्रमाननं स्मरामि· १५ धृतिः संतोषदुःखोप्यदुःखबुद्धिर्वा· वि
भावा जातशक्त्यादयोऽनुभावा अव्ययभोगादयो यथा· भूषा न स्मरजा सि वेश्म विपिनं हस्ताहि वाहनं वृ
लं चर्म तथापि मन्मथरिपोर्भोगः किमु श्लाघ्यति· ईशत्वं किमु हीयते किमु महादेवेति नो गीयते किं वा तस्य चंद्रवद
यति वा संभोगजनैस्त्वन्यते १६ स्वच्छंदक्रियासंकोचं व्रीडा जनशंकायां त्रासेति व्याप्तिः तत्र क्रियाविरहत्वेनानु
क्रियासंकोचः विभावा दुराचारादयोऽनुभावाः शिरोनमननयनमुद्रणयत्वदनप्रच्छादनादयः यथा· अयोध्या
वर्णने· भित्तौ भित्तौ प्रतिफलगतं भालसिंदूरबिंदुं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कमलनयनी केलिदीपभ्रमेण कांते चेलं हरति ह
रितो लोलमालोकयंती यत्र प्रच्छादयति सहसा पाणिपंकेरुहेण· १७ इतरस्तरा क्रियाकरणं क्रियायाः शीघ्रता वा
चपलता मात्सर्यद्वेषादयो विभावाः अनुभावा विरदर्शन वाक्पारुष्यप्रहारादयः यथा लंकाकारिणि सेतु
कारिणि रणक्रीडां चमत्कारिणी प्रोद्धारणयवतः प्रसारिणि पुरो रामे धनुर्धुन्वति· जातास्तस्य दशाननस्य सम
रारंभदंभस्फुरत्केयूरस्फुरितानुमेघविशिखसागारे करे श्रेणयः १८ चेतःप्रसादो हर्षः प्रियदर्शनपुत्रजनना
दयो विभावा अनुभावाः पुलकस्वेदाश्रुस्वरभेदादयो यथा· पुलकितकुचकुंभपालि राधा व्रजति मुकुंदमुखेंदु

वीक्षणाय· विरचयति न मध्यभंगमीतिं गणयति नापि नितंबगौरवाणि· १९ आकस्मिकेष्टानिष्टोपपत्तेर्विवर्त
र्तः संभ्रमो वा आवेगः वैरिदर्शनप्रियश्रवणोत्पातादयो विभावाः अनुभावास्तु शरीरस्खलनविपर्यासादयः
यथा· एकोवासः सिविश्लथः सहचरीस्कंधे द्वितीयः करे पश्चाद्धावति चक्षुरेकमिति दृक्चुंबमुखे भ्राम्यति· एकं क
दकविद्धमन्यच्चरणे निर्गतु सुमुकं ठेत्यान्यद्वैरिमृगीदृशां रघुपतेरालोक्य सेनाचरान् २० सकलव्यवहाराक्ष
मज्ञानता जड्ता· न चमूर्छापस्मारनिद्रासु सुषुप्तितिव्याप्तिः तत्र ज्ञानविरहात् न चालस्य भीतित्रासेष्वति व्याप्तिः
तत्र तत्र कतिपयव्यवहारासत्त्वात् दृष्टानिष्टदर्शनादयो विभावा अनुभावाः अनवभाषणानिमिषप्रेक्षणेष्टापरि निमे
च्छेदादयो यथा· दुःपारवारिनिधिपारमुदारवीर्यमागत्य तो हनुमतो हसितं वितेनुः उद्वीक्ष्य नीरनिधिनीर
मधीरवीचिं चित्रार्पिता इव पुनः कपयो बभूवुः २१ आत्मनि सर्वाधिकबुद्धिः सर्वस्मिन्ननाधिकबुद्धिर्वा गर्वः
बलैश्वर्याभिजनसौंदर्यादयो विभावाः अनुभावास्तु अवज्ञावक्रेक्षितहसितपौरुषप्रकाशादयः यथा
परशुरामवाक्यं निःपीतिकलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गंगया हंतुं हंतवपुर्ललाटदहनेयावत्कृतः प्रक्रमः
तावत्त्व मयका शिखरस्मरमणी नारीहृगंभोरुहद्वंद्वप्रस्खलदंबुवारिपदलैः स्रष्टापयोराशयः २२ इष्टसंश
यानिष्टजिज्ञासा वा विषादः इष्टपदनजीवनधनयशः शरीरपुत्रकलत्रादयद्धानीष्टाः को अपराधधनग
मनादयो विभावाः अनुभावाः उत्तमानां सहायान्वेषणोपायचिंतनादयः मध्यमानां विमनस्कता· अधमा

तरंगि

१०

नोध्यानधारणमुखशोषणनिद्रानिश्वासादयः यथा प्रत्याहृत्ययदिव्रजाभिभवनंवात्सभवेत्स्यबोनिर्गत्य
भिनिकुंजमेवयादिवाकोवेदकिंस्यादितः तिष्ठाम्यवकनिल्कविहनतदेकिंजातमेतावतामध्येवर्त्मकेलानिधेःस
मुदयोजातःकिमातन्यतां २३ औत्सुक्यंकालसहिष्णुतासकलेंद्रियाणामेकदेवक्रियाप्रारंभोवा-प्रियस्म
रणादयोविभावाः अनुभावागात्रगौरवादयः यथा आद्यःकेलिपिकेलिकौतुकमनोराज्येद्वितीयःपुनर्मं
लिकेसरचारुचंपकनवांभोजस्त्रजांगुंफनेः कांचीकुंडलहारहेमवलयन्यासेस्ततीयस्ततोनीतःसुंदरिवासरस्य
वरमोयामःकथंयास्यति· २४ इतरदिंद्रियमुपहायमनस्त्वविमदावृत्तेतनदानिद्रातस्याःसुप्तस्यकारणत्वा
त्· सुप्तास्याकनिद्रा भरतेनोक्ता स्वप्नवहनाडिकायांमनोयदावर्त्तते तदास्वप्नादिसंभवः तत्रविभावाःस्व
भावचिंतालस्यक्लमादयः अनुभावाःपार्श्वकरणनयनप्रचलनविभ्रमवचनस्वप्नदर्शनादयः यथा गच्छ
गच्छन्तपनदुहितुःपिच्छगुच्छावतंसःपश्यन्नस्मद्वदनमसकृद्वक्षकुचार्कुंचितेन· स्निग्धापांगशिथिलचरणः
स्तोकविस्पष्टहासोदृष्टःस्वप्नेकमलकलिकामंडनोमेघखंडः २५ ग्रहाद्यावेशोपस्मारःविभावाः अपवि १०
त्र्यस्थान्यस्थितिधातुवैषम्योत्कटदुःखभयादयोऽनुभावाः कफफेणनिश्वासभूपतनविपर्यासजिह्वालो
लनादयः यथा उद्वेल्लनचपलत्वाधररुचःपर्यस्तशाखाभुजाः स्फूर्जत्कोरककेफेणबिंदुपटलव्याकीर्णदेह
श्रियः भ्राम्यद्भृंगकतापकुंतलजुषःश्वासानिलोत्कंपिता शोलंप्रेक्ष्य कफैर्निपातितमपस्मारंदधन्भूरुहाः

२६ मूर्छांनैवांतर्भवति· त्वरमपिविहायमनःपुरीततिनाड्यांयदावर्त्ततेतदासुप्तं· विभावोनिद्रा अनुभावोनेत्र
निमीलनप्रलयश्वासोच्छ्वासादयोयथा· श्वासोच्छ्वासप्रलंबचलदधरोपांतमामीलिताक्षक्रीडाकुंजेतपनदुहितुः
सुप्यतःश्रीमुरारेः अंतःस्मेरंनिभृतनिभृतंकापिकर्णावतंसंकाचिद्दोष्णोःकनकवलयंदानसुच्छातिकाचित् श्री:
२७ इंद्रियाणांप्रथमप्रकाशोविबोधः निद्राच्छेदोविभावः अनुभावोंगाकृष्टिःजृंभाक्षिमर्दनांगुलीमोटनाद
योयथा· राधायाःसहसादृशाकुवलयद्रोणीदरिद्रंनभःकुर्वत्याःकलकंठकंठनिनदैःसांकेतिकेजाग्रतः अंगा
कृष्टिविवर्त्तमानवपुषोदेवस्यकंसद्विषोलोलापांगतरंगभंगरुचिरंनेत्रांबुजंपातुनः २८ परहंकारप्रशमोत्क
टसमीहाअमर्षः विभावाअवमानाधिक्षेपादयः अनुभावाःस्वेदशिरःकंपनयनारुण्यादयःयथा अस्थानेनै
वमर्चुःसरसिजनयनास्त्रस्नुसेनासमेतंवच्चालंगल्लमूलेद्वारामुखमभितोभूतलेभ्रामयामः शश्वन्मार्गावलो
कःप्रचलनयनयासीतयासाकमेनांलंकामुत्पाट्यकिंवारघुपतिचरणांभोजपीठेजयामः २९ आकारव्यवह
रसंगोपनमवहित्थं· विभावाव्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः अनुभावाः अन्यथाकरणान्यथामेक्षणाद
योयथा स्रस्तासस्रविभीषणःसगतवान्बद्धःसपाथोनिधिःकिंचित्कुच्यतिसोपिसारिणिरितोप्सीतापरिस्प
न्यतां इत्याकर्ण्यसुरद्रुमस्यवचनंस्मेराननोरावणोमुक्तादामकरेणकंठसविधेकीरस्यविन्यस्यति· ३०
उग्रतानिर्दयता विभवाअपराधकीर्त्तनवीर्यशौर्यदोर्जन्यादयः अनुभावस्तर्जनताडनादयः यथा· कोदंडरण

रसतरंगि भिन्नक्षितिपतिभुजांदंडैःप्रचंडैःकृतंतत्रज्याप्रतिपक्षराजरमणीवेणीगुणेर्गुंफिता क्रूराकारकुरंगतारपतनप्रोत्सर्पदुग्र
१२ द्विषद्गुघट्टंततलेःकृतोस्ति विशिखस्वर्लक्षमुद्वीक्षते· ३१ यथार्थज्ञानंमतिः विभावाःशास्त्रचिंतनादयः अ
नुभावाःशिष्योपदेशभ्रूक्षेपकरचालनशानुधर्योदयोयथा· लाटीनेत्रपुटीपयोधरतटीक्रीडाकुटीयोस्तदीपादि
रद्गुमवर्णनेनकविभिर्मूढैर्दिनंनीयते गोविंदेतिजनार्दनेतिजगतांनाथेतिकृष्णेतिचव्याहारैःसमयस्तदेकमन
सांपुंसांपरिक्रामति· ३२ नयविनयोनुनयोपदेशोपालंभाअत्रैवांतर्भवंति· उपदेशोयथा वस्तुमदेयंखलतोविधे
यमनोविधेयंचरणेहरस्य निजंविधेयंकृतिभिर्विधेयंविधेयमेवंविधिरेववेत्ति· ३३ उपालंभोद्विविधः प्रणया
त्माकोपात्मावप्रणयात्मायथा पाषाणेयदिमार्दवंयदिपयोधाराधरे व्यालीनांवदनेसुधायदिरवेर्ग
र्भेहिमानीयदि· स्थैर्यमाकिंचसमीरणेयदितथास्वप्नेभवेत्तस्यताकिंन्नामस्मरभूमिपालभगवन्क्रोधान्नु
धावसि ३३ कोपात्माअमर्षएवांतर्भवति यथा जनयसिद्गगदेवदेवदेवाभरणसुधारसशीलितेसुधांशो
उरसिवहसिमेतथापितापंयदुपतिवक्त्रसखासिकिंब्रवीमि· ३५ विकारोव्याधिः कुपितधातुभयकामक्लेशा
दयोविभावाः अनुभावादेहशोषम्लानादयः यथा दातुंत्वयिमध्येदीधितिपदंतस्याःकुरंगीदृशःकेयूरंकनका १२
गुलीयकमिवाद्यानुबहिर्गच्छति· अन्यत्कृष्णनिवेदयामिकिमतोवेणीभिषात्कालियोदृष्टालोचनवारिकालिय
सरोभ्रांत्यापरिभ्राम्यति· ३६ विनाविचारमाचारउन्मादः नचागम्यागमनेप्रतियातिः विनाविचारपदेनतस्य

आवर्तनात्· तत्रसुखमुपदेश्यं तदन्योविचारएव· क्रियासमीचीनेअसमीचीनेरत्यन्यदेतत्· अप्रेक्षणकारितादु
न्मादइतियस्यमतं तत्रसंदूषणंविभावाःप्रियविप्रयोगविभवक्षयादयः अनुभावाः वृथालपितवृथाहसितरु
दितरोदनादयोयथा· नेयंकापिचकास्तिकांचनलतासेवास्तिमेराधिकापृच्छाचेन्नकुतोपिजल्पतितदासंमूर्छि
तावर्त्तते· दृष्ट्वाहंतविचिंत्यसिंचतिमुहुर्नीरैर्यदीक्षणोर्बानंव्यातनुतेकरेणभुजयोराधायसंभाषते· ३७ प्राणनिःक्रमणंनिधनं
विभावानुभावौस्पष्टौ· यथा· पर्यस्तांघ्रिविकीर्णबाहुपततःसंयामभेन्नोभियालंकेशस्यनकेशपाशमनि
लःस्प्रष्टुसमाकांक्षति· प्रभ्रष्टंनोमधुकरःकरंकिरतिवावक्त्रारविंदेनवास्वर्वेश्याभिर्मिथःकथासपिसुराः
प्रव्यक्तमातन्वते· ३८ मनोविक्षोभस्त्रासः तथाचविकारोश्चमनोविक्षोभोभीतिः आकस्मिक
मनःक्षोभस्त्रासइति· विक्षोभनेचहृद्यारण्यकलनोपयहः विभावाःघोरस्वनश्रवणघोरसत्वदर्शनाद
यः अनुभावाःस्तंभस्वरभेदरोमांचचपागात्रगौरवादयः यथा रणवानोहरिनामरामवदनादिंद्रस्य
शंकांवहन्कुर्वन्कांतरमांतरंसामगवान्भेनाकारमीधरः कुंडल्यंरतिभक्ष्मितप्रकृतिकृतप्रसंगगोलीकृति
सत्कव्याहृतिसिंधुकंपकुहरेनिर्मंक्तुमाकांक्षति· ३९ विचारोवितर्कः विभावाःविप्रतिपत्तिःसंशयसा

साधकबाधकसमुद्भावनादयः अनुभावाः शिरःकंपभ्रूचलनादयः वितर्कश्चतुर्विधः विचारात्मा संशयात्मा
अनध्यवसायात्मा विप्रतिपत्त्यात्मा॰ उत्कटकोटिकः संशयः प्रत्येकमुदाहरणानि॰ कालिंदीविलुठत्कठो
रकमठक्रूरस्थगुः शांभवं रामो बालमृणालकोमलवपुर्वंशावतंसो भुवः व्याहारप्रखलाः खलाः क्षितिभृतां
गोष्ठीगरिष्ठाः पुनस्तस्मात्केवलमेव तिष्ठति मम श्रेयस्करो भास्करः ५० सौंदर्यस्य मनोभवेन गणनाले
खाकिमेषाकृता लावण्यस्य विलोकितुं त्रिजगतीमेषा किमुद्धीपिका॰ आनंदद्रुममंजरी नयनयोः किं वा समुज्जृं
भते राधायाः किमु वा स्वभावसुभगा रोमालिरुन्मीलति॰ ५१ कथयकथय केयं खंजनं खेलयंती विहरति यमुना
याः पाथसि स्वर्णवल्ली अयमुदयति कोकः शारदः शीतभानुस्तदुपरि तिमिराणामेष कोऽपि वितर्कः ५२ इयं नु
विलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरं किरणमालिनः किमु सहेत तस्या वपुः नवा कनकमंजरी वहति खंजरीटं यतः
स्ततः स्मरमदालसा कथय केयमुन्मीलति ५३ ननु दशावस्थासु अभिलाषोत्कंठागुणकथाप्रलापाः अभिचारिभावा
न्यंतरेण गणितास्तत्किं स्वतंत्रा एवेति चेत् न औत्सुक्ये अभिलाषस्य वर्णनात्मकस्मृतौ गुणकथाया जन्मादेव प्रलाप
स्यांतर्भावात॰ छलमधिको व्यभिचारिभाव इति तांबूलं हरणच्छलेन रभसाश्लेषोपि संविधित इति शृंगारे रौद्रेइं
द्रजालादयः हास्ये च व्यपदेशान्यापदेशादयः इति दर्शनात॰ वीथीभेदेन गणनाच्च संगुप्तक्रियासंपादनं छलं विभा
वाअवमानप्रतिपक्षकुचेष्टादयः अनुभावा वक्रोक्तिनिभृतस्मितवीक्षणप्रकृतिप्रक्षालनादयः यथा शृंगारे सं १२

केतीकृतकाननं प्रविशतोरन्योन्यकौतूहलादन्यत्वप्रतिभानमारचयतोरन्योन्यमुद्रस्यतोः कुंजकायभितस्ततः किंश
लयैरात्मानमावृण्वतो राधामाधवयोर्निकुंजकुहराद् उद्धीपिका पातु नः ५४ संयामे यथा सम्प्रापि कृपाणकप
टांकुरारीन्पुरोपकंठे पुनरीक्ष्यमाणः दृष्टौ कपीन्द्रस्य मुखे सखेदमायोजयामास स रामचंद्रः ५५ सर्वाणि व्यभिचा
रिस्थानानि विस्तरभियो नोपदर्शितानि॰ आलस्यौग्र्यजुगुप्साः संभोगे वर्ज्याः विप्रलंभे आलस्यग्लानिनिर्वेदश्र
मशंकानिद्रौत्सुक्यापस्मारसुप्तविबोधोन्मादव्याध्यालस्यवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रूणि व्यभिचारिणः भये स्तंभस्वेद
गद्गदतारोमांचवैवर्ण्यशंकामोहावेगदैन्यचापलत्रासापस्मारप्रलयमूर्छा व्यभिचारिणः बीभत्सायां अपस्मारम
तिव्याधिमोहावेगवैवर्ण्यानि व्यभिचारिणः अन्ये च व्यभिचारिभावा रसानुकूला ऊहनीयाः स्थायिनो व्यभिचरंति
हासः शृंगारे रतिर्हास्यकरुणशांतिषु क्रोधो वीरे भयं शोकशृंगारयोः जुगुप्सा भयानके उत्साहविस्मयौ स
र्वरसेषु व्यभिचारिणौ॰ उत्साहो रौद्रहास्ययोरिति॰ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां व्यभिचारिनि
रूपणं नाम पंचमस्तरंगः ५ श्री अथ रसा निरूप्यंते॰ विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः स्था
यिभावः परिपूर्णो रस्यमानो रसः भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनो विश्रामो यत्र क्रियते स वा रसः नवयू
नोः प्रथमानुरागे नातिव्याप्तिः पूर्वानुभावाभावादिति वाच्यं॰ तत्रापि जन्मांतरीयानुभवसत्वादिति॰ रसो द्विविधः

रसतरंगि. १२

लौकिको ऽलौकिकश्च· लौकिकसन्निकर्षजन्मा लौकिकः॥ अलौकिकसन्निकर्षजन्मा ऽलौकिकः· लौकिकसन्निक
र्षं योग्यविषयगतः· अलौकिकसन्निकर्षो ऽतीतानां तेषु नानुभूतेषु तानमेव· न त्वननुभूतेष्वपि तेषु प्राक्तन
संस्कारद्वारा तानमेव प्रत्यासत्तिः· अलौकिकश्च रसस्त्रिधा· स्वाप्निकः मनोरथिकः औपनायिकश्चेति· औपनायि
कश्च काव्यपदपदार्थनाट्येन· किंतु द्वयोर्नेदृशत्वा· ननु मानोरथिको रसो नप्रसिद्ध इति चेत्सत्यं· अस्याकंतुमनो
रथापरचितपासादवापीहिते क्रीडाकाननकेलिकौतुकं नृपामापुः परंक्षीयते· इत्यादौ मनोरथिकशृंगारश्रवणा
त्· शास्त्रेषु विभगणनाच· रसस्तद्विनासुखानुत्पत्तिरिति· स च भरतः· शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः· सकलकलाधिदेवतं कलु सर्व शृंगारस्य दैवतं तेन सकलास्वादतया
सकलाकोदा विषयत्वेन चाप्रथमं शृंगारस्योपन्यासः· ननु वात्सल्यलौल्यभक्तिः कार्पण्यकथं न रसः· आर्द्रता
भिव्यक्त्यास्पृहानां स्थायिभावानां तत्र सत्वादिति चेत्· तेषां व्यभिचारिभावात्मकत्वात्· ननु कस्य रसस्य ते व्यभिचा
रिभावा इति चेत्सत्यं· वात्सल्यं करुणस्य लौल्यं हासस्य भक्तिः शांतः कार्पण्यं हास्यस्य ननु एवं परत्र कृतत्वात्· व्य
भिचारित्वेनाचद्वयकत्वात्· धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायां लघुत्वाच्च व्यभिचारि रतिरवास्तु· किं करुणेति चेत्·
न रतेः शोक इति शोककारणतायां रतेरुपक्षेपात्· किंतर्हि रतिः कस्य रसस्य व्यभिचारित्वं न शृंगारहास्यरौ
द्रवीराणां युवमिथुनपरस्परप्रीतिहास्यक्रोधानां तत्राभावात्· न बीभत्सस्य जुगुप्सायास्तत्राभावात्· नाद्भुत १३

स्य तत्र विस्मयस्य नियतत्वात्· तस्माच्छोकस्य स्थायीतया स्थायी शोकभावः करुणाख्यो ऽतिरिक्तो रसः इति· ननु
रतिरवास्तु किं हास्येनेति चेत्· स कस्यास्तु व्यभिचारि करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सानां तत्रानपकर्षत्वात्· नाद्भुत
स्य विस्मयस्यानियतत्वात्· न शृंगारस्य रतेः स्थायित्वेति· परं तु रत्याः सम हास्यस्य सांकर्यं· ननु रतिहास्ययोः संको
पस्थानाभावात्· पृथक् संकुलस्यादिति चेन्न· नदनाः साधारण्यात्· असाधारण्यमन स्थायित्वं यथा रतेः शोक
यपि स्थायि शोकादसाधारण्यात्· करुणो ऽभिधीयते· तथा न सांकर्यपि स्थायिहासभावाद् साधारण्याद्धासो ऽभिधीयते·
यातावद्यनम्रत्वं· न च वात्सल्यादावपि असाधारण्यादेतच· आर्द्रतादयः संति· तथा च तेषामपि रसोत्तरत्वापत्तिरि
ति वाच्यं· आर्द्रतादीनामपि रतित्वात्· तस्या अनन्यसाधारण्ये शृंगाररसत्वापत्तिः· ननु उत्साहक्रोधौ उभयत्र
तस्मात् वीररौद्रयोरन्यतर एव वक्तव्यमिति चेत्· न· स्थायिसदनभेदात्· उत्साहवासना वीरे न तु रौद्रे क्रोधवास
ना रौद्रे न तु वीरे· यूनोः परिपूर्णः परस्परं प्रमोदः सम्यक् संपूर्णो रतिभावो वा शृंगारः· पूर्णो रस कः प्रमोदस्य रतेर्वा
धिकेन न्यूनतायां व्यतिरेकाद्वा परिपूर्णतर भावान्तरसाभासादिति· स च द्विविधः संयोगो विप्रलंभश्च· तत्र दर्शनस्पर्श
न संलापादितत्त्वमनुभूयमानं सुखं· परस्परसंयोगेनोपहामानमानंदो वा संभोगः· संयोगो बहिरिन्द्रियसं
बंधः तत्र यदर्चनविद्युद्वर्णां श्यामः पयोमत्तमनचाटुयचनानि पराहतानि पाणिः पयोधरहृतो जडतां जगाम॥ लक्ष्

ल्या: परं तु पृथु वेपथु रेवनीं वीक्ष्य संशयन्सुहृदो भ्रमं मधुसूदनस्य १ निद्राणं क्षणमुन्नमय्य वदनं कांतेकृतां
तस्पर्शि त्रस्तव्यस्त दुकूल दर्शित वलि प्रव्यक्त नाभिश्रियः राधाया दरघूर्णदुत्पलदलद्रोणीमदक्षोहिभिर्दृ
क्कोणस्य तरंगितैर्विरचितो दीर्घायुरेवस्मरः २ देशानां समयानां नायिकानां च भेदेन नायकयो रवस्था
भेदेन बहवो भेदाः ते च रसमंजर्यां दर्शिताः इति अथ भावा निरूप्यंते तत्र भरतः लीला विलासो वि
च्छित्ति र्विभ्रमः किलकिंचितं मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा विहृतं चेति विज्ञेया दश हावास्तु यो
षितां नारीणां शृंगारचेष्टा हावः स च स्वभावजो नारीणां ननु बिब्बोक विलास विच्छित्ति विभ्रमाः पुरुषाणा गो
मपि संभवंतीति चेत् सत्यं ते तु पानोपाधिकाः स्वभावजा नारीणामेव नन्वेवं यदि सदैव तासां ते कथं न भवं
तीति चेत् सत्यं उद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यां तासां हि विर्भावतिरोभावाविति लीला विलास विच्छित्ति ललि
तानि शरीराणि मोट्टायित बिब्बोक कुट्टमित विहृतानि ४ निअंतराणीति किलकिंचितमुभयसंकीर्णमिति
प्रियानुकरणवचनाद्यनुकृति लीला तत्र विभावाः सखी कौतुक कलापः अनुभावा प्रियपरिहासः यथा वृंदे १४
शोस्मि प्रति इति मनो विज्ञासितुं सुभ्रु क्व यास्यं च कौतुकया तया विरचितं वंशीरवे राधया रेण स्फुरंतीति
कस्य निस्वन इति क्रोधाकुल कानन राधां वीक्ष्य लताप्रतानपिहितां स्मेरो हरिः पातु नः ३ गमन नयनात्र
नयनादीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः अत्र विभावः प्रियदर्शनस्मरणादयो नुभावाः अभिलाष

वैदग्ध्य प्रकाश संकेत प्रकल्पनादयः यथा कूजत्कांचिदरस्फुरद्वलि नटद् भ्रूवल्लि वेल्लद् वपुर्वल्ल्युल्लसत्कुंडल कांतिसा
निवलित ग्रीव चलत्सावसः प्रातर्नर्तित पुंडरीकपरिषत्सौंदर्य पाटच्चरी दृष्टिः येन प्रतिजायते वरतनोर्वक्रा स्मरा
त्राधिकः ४ कतिपय भूषणाविन्यासो विच्छित्तिः तत्रायं भावाः सौकुमार्य प्रियसौभाग्य सौंदर्य गर्वके
शभूषाप्रकाशादयः अनुभावाः गर्वमानादयः यथा मंजीरं न पदे करे न कटकं मौलौ न वमाला वपुर्नः
कस्तूरीतिलकं तथापि भजते रत्या सारं नाश्रियं सर्वाधिक्यमलेखि भालफलके यद्वृथ सा सुभ्रुवो जानीमः
किमु तत्र मन्मथ महीपालेन मुद्राकृता ५ वागंगभूषणानां स्थानविपर्यासो विभ्रमः विभावा मदरागो
त्कंठादयः अनुभावाः प्रियसख्या च कपट हासादयः यथा त्यक्तकेलि विधौ निजांशुक धिया पीतांबरस्यां
शुकं पश्चायाः परिधाय सत्वर शयनात्प्रातः प्रयांत्याबहिः आदातुं वसनांचलं च पलयन्क्रोधं च संदर्शयन्वा
स्मि नाकौतुकमानपश्मितसुधामुग्धो हरिः पातु वः ६ श्रमाभिलाषस्मय क्रोधानां संकरः किलकिंचितं तदाह
श्रमाभिलाष गर्वानां स्मितहर्षभयक्रुधं असकृत्संकरं प्राज्ञैर्विज्ञेयं किलकिंचितं अत्र विभावाः नै
वयौवनोद्रेक चापलादयो नुभावाः कर्तव्यानिर्धारणादयः यथा कौदंडमारोहति नंडिमानं मधुव्रतः कांक्ष
ति शोणिमानं पक्ष्म सुधावां रुति विपमानं स्वर्णाचलः स्विद्यति किंनिदानं ७ क्रोधागारसमुत्थिताः सत्त्व
द्यन्संत्रासतन्नादिताः भ्रूडुंभि परिमादिताः स्मितसुधा धाराभिरुद्गर्जिताः स्नातास्ते हरसेर्मनो भवकला

रसतरंगिणी मालाभिराभूषिताःप्रायासुमध्यैशोहलेराजदुहितुःस्फीताःकटाक्षछटाः ८ व्रीतिर्विमुख्येसतिभूपोदर्शनस्पृहा
१५ मोहायितं · अत्रविभावाः सपत्नीलोकत्रासलज्जादयः अनुभावाः मनःप्रेमकथनसंकेतनिवेदनादयः यं
था· नस्नेहस्यकथारसंकथमपिश्रोतुंसमुत्कंठतेराधाकिंतुविकीर्णरत्नकपटाद्दागत्यसौधाद्बहिः नत्सन्ने
त्रपुटिस्फुरत्कुचतटीस्वेदोल्लसद्दोर्लतटीव्यावल्गद्भ्रुकुटीस्खलत्पदमुहुःकस्यांतिकेभ्राम्यति · ९ दुः
खेसुखचेष्टाकुट्टमितं · अत्रविभावाः रागोत्कटघट्टदर्शनकरजक्षतकुंतलाधरग्रहादयः अनुभावाकपटका
यसंकोचकपटसीत्कारादयः यथा· रोद्धुंपाणिःप्रचलतिशिरोदंगुलीनिश्चलास्तोभ्रूविक्षेपोभवतिकुटिलोने
त्रमंतःप्रसन्नं· गाढाश्लेषोभवतिसुतनोरद्गुराजेनकारःकंपोमूर्धःप्रसरतिमुखंसंमुखान्नप्रयाति· १०
गर्वाभिमानसंभूतोविकारोनादरात्मकोबिब्बोकः तत्रविभावाः यौवनमदधनमदकुलमदप्रियापराधाद
यः अनुभावाः अवहित्थदुर्वचनदुःप्रेक्षणादयः कृतांजलिःकातरदृष्टिपातःप्राणेश्वरःपार्श्वमुपाजगा
म· सखीमुखकुंडलरत्नेरखांपुनःपुनःप्रेक्षितुमाचकांक्ष· ११ सकलांगसमीचीनविन्यासोललितं· अ
त्रैवास्मितादयोंतर्भवंति अत्रविभावामनःप्रसादप्रियतमदृगनुरागभीरुत्वादयः अनुभावाः प्रियव १५
शीकरणलोकानुरागचमत्कारादयः यथा कलक्वणितमेखलंचपलचारुनेत्रांचलंप्रसन्नमुखमंडलंश्र
वणसंचलत्कुंडलं स्फुरत्पुलकबंधुरंलपितशोभमानाधरंविहस्यरतिमंदिरंव्रजतिकस्यशातोदरी· १२

प्रियेसन्निधावभिलाषापरिपूर्तौविहृतं· व्याजलज्जादयोविभावाः अनुभावाअन्यथाचेष्टितानि· यथा व्यवहा
रादयोयथाव्याजात् अभिलषतिकपोलेचंद्रचूडेविधातुंतिलकमुदयदंतःकोपभाजाभवानी· फणिपतिभयकू
दादंगसंकंपयंसाःप्रचलवसनवातैर्विध्रितःकेलिदीपः १३ लज्जातोयथा आनंदभाजोरघुनंदनस्यकरा
वरोधनंकरेणकुर्याः सखीलपंतीमितिसंजघानसंकोरनेत्राचुलुकोदकेन १४ यूनोरन्योन्यमुदितानांपंचेंद्रि
यपाणांसंबंधाभावोऽभीष्टाप्राप्तिर्वाविप्रलंभः नचमानात्मकेविप्रलंभेऽतिव्याप्तिः मुदितपंचेंद्रियसंबंधा
भावरूपस्यविशिष्टाभावस्यतत्रापिसत्वात् तदानींयूनोरिंद्रियाणांमुदितत्वाभावात् ननुयाप्रियमभिसर्तुं
गच्छतिसापिविप्रयुक्ताभवेदितिचेत् सत्यं सापिविप्रयुक्तैव अचिरदर्शनप्रत्याशाप्रमोदेनविरहधर्मस्याप्र
पातादरसंभवइति· सचविप्रलंभःपंचधा देशांतरगमनात् गुरुनिदेशात् अभिलाषादीर्ष्यातिशापाचेति·
समयादेवात्· विरहनादित्यादयोप्युन्नेयाः देशांतरगमनाद्यथा· प्रस्थानायकृतोद्यमेप्रियतमेशोकः कंक
णानस्मृतंधैर्यनस्खलितंमदनगलितंनेत्रांभसानिःसृतं जीवेनापिधियासता शिवशिवप्रारंभिवामभ्रु
वःकंपादोलितकिंकिणीकलरवव्याजेनवैन्यस्मृतिः १५ यथावातातचरणानां वीणामंकेकथमपिसरस
प्रार्थनाभिर्निधायस्वैरंस्वरसरसिजदृशागातुमारब्धमेव· तंत्रीत्रुट्याकिमपिविरहक्षीणतानांगवल्लीमेना दी
नेवस्पृशतिबकुशोम्रलनाचित्रमेतत्· १६ गुरुनिदेशाद्यथा· भास्वान्नूततनुर्गुरुर्मनसिजःकोप्येषभंगस्त

रसतरंगि· मोमंदोगंधवहः सितोमलयजोदोषाकरोमाधवः अंगारोनवपल्लवः परभृतोविज्ञोगुरोराज्ञयानिर्यातो
१६ भिविचारिताःकथममीक्रूरास्त्वयानग्रहाः ७ अभिलाषाद्यथा· आगाराभिमुखंमुखंरचयतोचक्रीकृ
तर्यीवयोर्व्यस्तंवंसोलमजानतोःकुसिदपिव्याजात्पुनस्तिष्ठतोः मार्गविस्मरतोःकचित्कचिदपिपर्यन्तकाक्ष
रंजल्यतोःसाप्रियेक्षितमावयोर्यदभवद्भयस्तुदाशास्महे १८ ईर्ष्यातोयथा प्राणेशस्यप्रभवतिमनः
रंजल्यतोः सा आशास्वत्रेयथितमखिलंवेधसातस्यभंगेस्यादे
प्रेमहेमपरस्त्नंसेतश्रुतहेगाधिकमलंजीवनंजीवबंधः आशास्वत्रेयथितमखिलंवेधसातस्यभंगेस्यादे
तेषामपिनिपतनंचेडिमानंविमुंच १९ शापाद्यथा अन्यत्रयदिनिर्गच्छितुमिच्छानिगच्छदूरतः प्रियाचि
रहितायेनशापदग्धोभविष्यति २० विश्लेषजीवनव्रीडापीडाविप्लुतमानसा तस्कोपातःप्रियंवीक्ष्य वक्री
वक्रीकृताननना २१ देवाद्यथा· जीवनेसतिविश्लेषेविश्लेषेसतिजीवनं द्वयोरप्यनयोर्येनामहमे
वनिदर्शनं २२ विह्वनाद्यथा केलीगृहेवामणिमंदिरेवाशाशामलंकानगरेऽङ्कुताशः इतस्ततःप्रस्थित
योर्नयूनोःर्वियोगजन्माविरराममवह्निः २३ इतिश्रीभानुदत्तविरचितायांरसतरंगिण्यांशृंगारनिरू १६
पणंनामषष्ठस्तरंगः ६ श्रीः हासस्यपरिपुष्टोसौहास्यः सचद्विविधः स्वनिष्ठःपरनिष्ठश्च· ताव
पिउत्तममध्यमाधमभेदात्त्रिधेतिषड्विधः स्वनिष्ठोपिषड्विधः परनिष्ठोपिषड्विधः एवंद्वादशभे
दोहास्यः तथाहि उत्तमानांस्वनिष्ठेपरनिष्ठेचस्मितहसिते· मध्यमानांस्वनिष्ठेपरनिष्ठेचविहसितोप

स्मपहसितंस्वनिष्ठंपरनिष्ठंच· अलुद्गतमतिबलोद्रेकस्फुटतरमाश्लिष्टपार्श्वजन ५

हसिते· अधमानांस्वनिष्ठेपरनिष्ठेचापहसितातिहसिते· उत्तमानांईषद्विकसितकपोलमलक्ष्यदशनं· अपांगसुष्ठु
वीक्षणंस्वनिष्ठंपरनिष्ठंच· मध्यमानांविकसितकपोलमुत्फुल्लाननमीषल्लक्षितदंतंहसितंस्वनिष्ठंपरनिष्ठंच· मध्यमा
नांसमयोचितंमधुरस्वरमाकुंचितमुखमाविस्तृतवदनरागंस्वनिष्ठंपरनिष्ठंच· अधमानांउत्फुल्लनासाकुटिलदृष्टिवी
क्षितं कुंचितग्रीवास्फुटतरस्वनमपहसितंस्वनिष्ठंपरनिष्ठंच· अधमानांउद्धतंउद्यदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरनय
नमारब्धकरतालमतिहसितंस्वनिष्ठंपरनिष्ठंच· स्वनिष्ठंस्मितंयथा· लेखनीमितइतोविलोकयन्कुत्रकुत्रनजगामप
द्मभूः तांपुनःश्रवणसीम्निसंस्थितांप्राप्यसन्नतमुखस्मितंदधौ· १ स्वनिष्ठंहसितंयथा· रोमांकुरंव्योमगतंरदाग्र
मुग्धकोतिंस्वीयमुदीक्ष्यविष्णोः यदासहास्यंकिमुतस्ययोधरस्याधिकेनस्तवकायमानं २ परनिष्ठस्मितहसितेयथा·
हरवृषभमुखसखेलमायोजयसिमुवर्णसवर्णकांतिपर्णं इतिभुजगपतेःशिशुःषडास्यः कलयतिकज्जलमंति
केभवान्याः ३ विहसितंपरनिष्ठंयथा· निरासुतैलस्यधियागृहीतैःमखीजनैर्लिप्तमुखारविंदं गोपंप्रभाते
स्वलदश्रुनीरंनादंतयानीजहसुस्तरुण्यः ४ उपहसितंपरनिष्ठंयथा· योनिरोधोमयारब्धइतिपद्यंपठन्बुधः
शश्वदुत्फुल्लनासेनतरस्वेनोपहस्यते· ५ अपहसितंपरनिष्ठंयथा चोरःकामरिपोर्गृहंनिशिगतःशूलेकपा
लंवहन्बीजंधूर्तफलस्यतंदुलधियानीत्वापुनर्भक्षकवान्· व्यावल्गन्प्रचरन्स्खलन्परिपतन्मुद्यन्विशीर्णन्विरान्
नर्थोदश्वनिमोलिमुक्तकुसुमंसर्वैश्ययाहस्यते· ६ शोकस्यपरिपोषाकरुणः आशाविच्छेदेसतिसर्वेदिपकृमोवाः
२॥

रसतरं नचविप्रलंभेतिव्याप्तिः तत्रेप्सतायाःसत्वात् तद्विच्छेदेसति सचविप्रलंभकरुणएव शोकोदुःखंवर्णोस्यकपोतविचि
१७ त्रः दैवतंवरुणः सचकरुणःस्वनिष्ठःपरनिष्ठश्चेति स्वशापस्वबंधनस्वक्लेशस्वनिधेर्विभावेःस्वनिष्ठः परनिष्ठना
शपरशापपरबंधनपरक्लेशादीनांदर्शनश्रवणस्मरणविभावेःपरनिष्ठः स्वनिष्ठोयथा तवनाथशरःशरासनंतव
देहेनसहैवभस्मसात् अहमस्मितनःप्रतीयतेतवनास्मीतिकिमुच्यतामितः ७ परनिष्ठोयथा अनुवनमनुया
तंबाष्पवारित्यजंतंमर्दितकमलदामक्षाममालोक्यरामं दिनमपिरविरोचिस्तापमंतःप्रसूतेरजनिरपिचधत्तेतार
काबाष्पबिंदून् ८ परिपूर्णक्रोधोरौद्रः सर्वेंद्रियाणामौद्धत्यंवा वर्णोस्यरक्तः दैवतंरुद्रः यथा चंडांशुःकिंनुचक्रं
कज्जगपतिरसौवर्त्ततेकिंनुपाशःकुंताःकिंदातिदंताःनचगिरिरशनिःकिंचशस्त्रैःकिमन्यैः भीमोहंदुष्टदुर्योधननि
धनसमुदंडबाहुप्रकांडप्रत्यावृत्तप्रकोपप्रबलडुतवह्नोनास्मिकस्यापिवश्यः ९ क्रीडत्तुंगतुरंगटापपटलीखवरेक्ष
तोवरेधरश्रेणीस्फूर्जितधूलिधूसरतमस्तोमावलीढंजगत् बद्धस्पर्धकरींद्रदंतकषणव्याभुग्नभोगीश्वरव्ययोद
यफणायरत्नगुरुभिर्द्योतयामौवयं १० परिपूर्णउत्साहसर्वेंद्रियप्रहर्षोवावीरः वर्णोस्यगौरः दैवतंशक्रः सच १७
त्रिधा युद्धवीरदानवीरदयावीराश्चेति इयांस्तुविशेषः सर्वोत्साहोयुद्धवीरस्यतापाध्यवसायादिप्रभवः दानवी
रेनोदाध्यवसायादिप्रभवः दयावीरआर्द्रताप्रभवः अतएवपुत्रजन्मनिनेतिव्याप्तिः युद्धवीरोयथा संग्रामांगणमागते
दशमुखेसौमित्रिणाविस्मितंसुग्रीवेणविचिंतितंहनुमताव्यालोलमालोकितं श्रीरामेणपरंतुपीनपुलकस्फूर्जत्कपो

रसतरं लस्थरणक्रोधाकुलोभार्गवः ११ परनिष्ठोयथा छत्रंकुंभीन्द्रकर्णैर्विरचयततुतांचामरंवाजिपुच्छैर्मालांमुंडैःप्रचंडैःस
जगजजगंघनैर्मंडपंयोजयस्व अंत्रैनश्राजनायाकलयविधिमितिप्रेतदूंगनानामालापःकुंडलिन्यास्तनयपरिण
१८ यारंभजन्माबभूव १२ विस्मयस्यसम्यक्सम्यद्दिरद्भुतः वर्णोस्यपीतः दैवतंब्रह्मा सचस्वनिष्ठःपरनिष्ठश्च स्वनिष्ठो
यथा लीलानिबद्धपाथोधिंहेलाहतदशाननं सरामःसीतयाश्लिष्टमात्मानंबहुमन्यत १९ परनिष्ठोयथा सत्काजी
र्णेदुकूलवद्वसुमतीबद्धोंबुधिर्बिंदुवद्बाणाग्रेणजरत्कपोतकइवव्यापादितोरावणः लंकाकापिविभीषणायसहसामुद्रेव
हस्तार्पिताश्चत्वेवंरघुनंदनस्यचरितंकोवानरोमांचति २० अत्युक्तिश्चित्रोक्तिभ्रमोक्तिविरोधाभासप्रभृतयोद्भुताएव अ
त्युक्तिर्यथा भयाद्देवसतांहितायभगवान्कोलावतारोहरिःसिंधोःक्लेशमपास्ययस्यदशनप्रांतेस्थितायाभुवः ताराहारति
वारिदस्तिलकतिस्वर्वाहिनीमाल्यतिक्रीडादर्पणतिस्फुपायतिरहेर्देवश्चतावंकति २१ दिव्यहरेर्मुखकुहरेविस्तीर्णेपूर्णेति
व्योम चूर्णतिचंद्रःकमुकतिकनकगिरिःखदिरसारतिखरांशुः २२ भ्रमोक्तिः तीव्रैस्तिग्मरुचःकरैःपरिचितांसेकुंकपोल
स्थलीनीराणांनिकरंकरेणहरतातुच्छीकृतेनीरधौ मैनाकंसमुदीक्ष्यपंकपतितंशाल्कूकरांकाज्जुषोहेरंबस्यपुनातुदंतशि
खरव्यापारलीलारसः २३ अंतःक्रोधाग्निनायत्कपटनरहरिस्फारनिश्वासवातव्याधूताबारिवाहाकुलधरणिभृतः १८
सानुधूमस्खलंतः दिङ्नागैर्नागवृत्याबनहरिणकुलैःशंकयाशाद्वलानांछायाभ्रांत्याकिरातैःशितिवसनधियावीक्षि
ताःस्वर्वधूभिः २४ चित्रोक्तिर्यथा गिरिर्वमतिमौक्तिकावलिमलिद्वयंरुद्धावरंशरन्तुहिनदीधितिर्विर्जमाकर्तवांछ

लश्रियासांद्रानंदरसालसानिदधिरेबाणासनेदृष्टयः २१ दानवीरोयथा अभ्यागच्छतिमंदिरंद्विजकुलेखंडाय
खंडांबुधिंक्षार्णोब्धिलवणायदुग्धजलधिंदुग्धायवेहास्यति· दुर्वारोविरहोभवेदितिभियादीनेवदिव्यापगायस्यां
धिंनजहातिविप्रवपुषेरामायतस्मैनमः २२ दयावीरोयथा दयावीरंहरेर्नेत्रमंकुरस्तत्रभास्करः ततःसमुत्थिता
वेतोपल्लवोरामलक्ष्मणो २३ भयस्यपरिपोषःसर्वेंद्रियविक्षोभोवाभयानकः वर्णश्यामः दैवतंयमः सचस्वनिष्ठःप
रनिष्ठोवा अपराधात्स्वनिष्ठोयथा गोपीक्षीरघटीविलुंठनविधिव्यापारलीलाविदःपित्रोस्ताडनशंकयाशिशुवपु
र्देवःप्रकाशयत्तरं रोमांतरयवेन्दृशौकुलयन्नत्यंगमुत्कंपयन्सीत्कुर्वन्तमसिप्रसर्पतिगृहंस्वीयंसमागच्छति· २४
परनिष्ठोयथा· गंगायाःसलिलेनिमज्जतिजटाजूटेपरिभ्राम्यतिभ्रश्यत्यंतिकुनाशकेनफणिफणाभोगेकविलीय
ते· कुंडलीभ्रयहरस्यकर्णशुषिरंनिर्गंतुमुत्कंठतेराहोरस्यमुदीक्ष्यकिंनकुरुतेबालस्तुषारद्युतिः २५ विकृतनिनादास्व
रनिष्ठोयथा· कुर्वाणंदशाभिर्मुखैर्दशमुखेनादंसुरेःकंपितंदिङ्नागेश्चकितंरवेरपिहयैरुत्सुकमाधावितं सुग्रीवस्तुसमु
च्छलत्कुलनिधिव्यालोलवीचिभ्रमिभ्रस्यत्सेतुविचारांकयाहनुमतोवक्त्रेदृशौसंदधे· २६ जुगुप्सापरिसर्वेंद्रियसंकोचो
वाबीभत्सः वर्णोनीलः दैवतंमहाकालः सस्वनिष्ठःपरनिष्ठोयथा कालीकुंडलिनीकुतूहलमिथःप्रारब्धथथ्थैकृति
स्यंदद्वीविचलद्विलासिचलझ्झीलझ्लीनिपातस्पृशि· वडस्पर्द्धविपक्षपक्षरुचिरस्रोतस्वतीस्रोतसिभ्रश्यत्सुद्रुमेतिरस्य

[…]

ति धनुःस्वीपतिमान्मथंशिथिलबंधस्मेघंनभोनम्रोमनसिकायतेकिमपिकौतुकंतन्वते २५ लाक्षणिकमखिलंविवो
क्तिरेव· विरोधाभासोयथा कोप्यसौतवमुकुंदनंदकोनिंदकोभवतिकंसससंपदः कुंडलीत्वमखिकालियंकुतोदूरतोनय
सितन्निवेदय· २६ नाघेवसर्वेरसाआनंदरूपाःपरानिष्ठाश्चेति· चित्तवृत्तिर्यथा प्रहतिर्निहतिश्चनिहतोयथाशांतिरस
प्रवृत्तोतथामायारसइतिप्रतिभाति· एकत्ररसोसानिरपरत्रनेतिवक्तुमशक्यं नचसरतिरेव· सकस्यास्तुव्यभिचारी न
शृंगारस्यतद्वैरिणोबीभत्सस्यैसत्वात्· अतएवनबीभत्सस्यापिनहासस्यतद्वैरिणःकरुणस्यतत्रसत्वात्· अतएवनक
रुणस्यापि· नरौद्रस्यतद्वैरिणोद्भुतस्यापितत्रसत्वात्· अतएवाद्भुतस्य· नवीरस्यतद्वैरिणोभयानकस्यतत्रसत्वात्· अ
तएवनभयानकस्यापि नशांतस्यतद्विरोधित्वात् नचसामान्यरतएवरसःतद्विशेषातरोपशांतिरसस्यतद्भावत्वापत्तेः
किंतुविघ्नतइवरतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयाःतत्रोत्पद्यंतेविलीयंतेच तत्रतेव्यभिचारिभावाइति ल
क्षणंच प्रबुधामिथ्याज्ञानवासनामायारसःमिथ्याज्ञानमयस्यस्थायिभावः विभावाःसंसारिकभोगार्जिकधर्माध
र्माःअनुभावाःपुत्रकलत्रसाम्राज्यादयः यथा वाटीलाटीदृगंभोरुहरभसकरीवापिकाकापिकांतातल्पंचंद्रानुकल्पंप
कव्यतिरहःकामिनीकामिनीतिं रूपंकामानुरूपंमणिमयभवनंबंधुरंबंधुरंगोल्लोकेलोकेशकस्यस्वमसिनभवनेस
र्वदासर्वदाता· २७ नाघेभिन्नस्थलेनिर्वेदस्थायिभावःशांतोपिनवमोरसः निर्वेदस्यपरिपोषःशांतःदोषानुदर्शनप्रश
मोवा दोषाःकामक्रोधलोभादयः अत्रविषयदोषविचारविरक्तादयोविभावाः अनुभावाआनंदाश्रुपुलकहर्षगद्ग

हेयंहर्म्यमिदंनकुंजभवनंचेयंप्रदेयंधनंपेयंतीर्थपयोहरेर्भगवतोगेयंपदांभोरुहं नेयंजन्मसिरायद
रसतरंगि स्वननादयोयथा हेयंहर्म्यमिदंनकुंजभवनं — स्वनादयोयथा ... सितासितस्यसविधेध्येयंपुराणंमहः २८ वेदस्याध्ययनंकृतंपरिचितंशास्त्रंपुरा
र्णश्रायनेधर्मोनिधेयंमनःस्थेयंतत्रसितासितस्यसविधेध्येयंपुराणंमहः
१९ णंश्रुतंसर्वव्यर्थमिदंपदंनकमलाकांतस्यचेत्कीर्तितं उत्खातंसदृशीकृतंविरचितंसेकांभसाभ्यसासर्वानिःफलमाल
वालविषयेभ्युप्तंनबीजंयदिः २९ इतिश्रीभानुदत्तविरचितायांरसतरंगिण्यांसप्तमस्तरंगः श्रीः स्थायिभावजाद
ष्टिरष्टधाः स्निग्धाहृष्टादीनाक्रुद्धादृप्ताभीताजुगुप्सितानाविस्मिता व्यभिचारिभावजाहृष्टिर्विंशतिधा मलिनाशांतालज्जि
ताशंकितामुकुलिताधर्ष्यानाजिह्माकुंचिताविर्तर्किताअभितप्ताविषण्णाललिताकेकराविकोपाविश्रांताविकृतात्रस्ता
मदिराचेतिः रसभेदादष्टधाः रसदृष्टिः कांता हास्या करुणा रौद्रा वीरा भयानका बीभत्सा अद्भुताचेति षट्त्रिंशभे
दादृष्टयःऊहनीयाः कृता विकसिता अर्धविकसिताचकिता सुप्ता घूर्णिता अलसा विवर्तो अर्धविवर्तो नर्तिता
अर्धनर्तिता पर्यस्ता शून्या स्तिमिताचेतिदृष्टिभेदाऊहनीयाः ललितायथा मनसिजनृपतिर्वोमंगलंवामदेवाशा
शिमुखिभवनंवायौवनंवावयंवा अखिलमपिकृतार्थंवीचिविक्षेपखेलत्कमलविजयलीलाशालिनालोचनेन १
लनायथा पर्यस्तालककरोचिषःश्रमजुषःप्रस्विन्नगंडस्थिषःशंभोःशीकरशीतलेनाशशिनावातंसमातन्वति जीयात्ता १९
मचलाधिराजदुहितुर्निस्यंदनीलोत्पलछायानिंदितचंचरीकमिथुनस्पर्द्धासमृद्धेदृशो २ एवमन्याअप्युदाहरणी
याः अथरसानांजन्यजनकभावाः तत्रभरतः शृंगाराद्धिभवेद्धास्योरौद्राच्चकरुणोरसः बीभत्साद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्सा
द्भयानकः अयमुत्सर्गः परेषामपिरसानांकार्यकारणदर्शनात् प्राचीनग्रंथकारसंमतिरपि

कथानुग्रहयोगाद्विवक्षावशातःकवेः अन्योन्यजन्यजनकारसाभावाक्षवंत्यमी यथा मातुर्दृष्ट्वादृगंभोरुहयुगुलगल
द्बाष्पधारामुदारांतातस्यप्रेक्ष्यवक्षस्थलरुधिरचयंकुद्धिनाभार्गवेन हस्तेन्यस्तःसहस्रार्जुनमददमनारंभगंभीरवीर्य २०
स्फूर्जद्दोर्वल्लिहृद्दारकसकलकलासूत्रधारःकुठारः ३ अथवीरंप्रतिकरुणबीभत्सयोःकारणता यथावातातचरणा
नां कुरंगाक्ष्यावेणीसुभगविपरीतेवतविधाविधिस्कंदंदृष्ट्वाकिमपिनिपतंतीमरिभटः अधिग्रीवंपुष्यत्प्रबलकरवाल
व्यतिकरंस्थस्त्रत्नतःसाधोविरमतिपरीरंभसरभसा ४ अत्रभयानकंप्रतिशृंगारस्यकारणता यथाच युधिकुपितकृ
तांतस्यंदनस्याधिनादंदिशिदिशिदशकंठस्त्यक्तवान्वारिदास्त्रं तडितिजनकपुत्र्यासाम्यमालोक्यानस्त्यजतिनपरनास्येरा व
घवःस्विन्नपाणिः ५ शृंगारंप्रतिवीररसस्यकारणता एतेषामंगांगिभावापन्नोनीरससंकरइतिनामलोकापतोनि शृंगार
स्यरसानांमिथोविरोधोपि तत्राहभरतः शृंगारवीरस्यरसोतथावीरभयानकौ रौद्राद्भुतौतथाहास्यकरुणौविरिणौमिथः
६ वैरिरससदृविवैरिरसस्यभावोविभावोव्यभिचारिभावापिरसहानिकरइति तन्नह्लादयेत् तत्रप्राचीनसंमतिः नचवै
रिरसेत्राप्याहारिणानापिभावकं नोविभावेवसंचारिभावेनैवकदाचन ७ किंत्वंगांगिभावमापन्नयोरेकदाऽदेशोसतिवैरिंदेश
भेदसतिनवैरः कपिसंयोगतदभावयोरिव समयभेदसत्यपिनवैरं भूतलघटतदभावयोरिव वैरंयथा प्रियेनालिंग्यमा
२० नायाःप्रियायाःकुचकुंभयोः करजक्षतनिर्मुक्तरुधिरंकुंकुमायते ८ देशभेदेसतिविरोधाभावोयथा एकःसिंधुभवः
करेविलुलितस्तकोटिर्द्वितीयस्थितःकामःपांसिनिकालकूटकवलात्कष्टेस्तृतीयोहतः भूयःक्षीरनिधेःप्रमंथनविधौपाणि

रसतरं॰ स्तुरीयस्ततोव्यासक्तः कमलापतेर्भगवतोनानारसः पाण्डवः ९ अत्रशृंगाररौद्रकरुणाद्भुतरसानांविरोधाभावः समुच
भेदेनयथा· भग्नंकामरिपोर्धनुःपरिहृतंराज्यंस्थितंकानने निर्भिन्नास्त्रिशिरःखरस्यपिशितं तस्यरक्षकपिलोलितः लंकेशो
२० दलितश्चिरायरुदितंलंकावधूनांकृतं नीतासाक्षविदेहभूस्तदखिलंरामस्यलोकोत्तरं १० अत्राद्भुतशांतभयानकरौद्रबी
भत्सहास्यवीरकरुणाशृंगाराणांविरोधाभावः अंगांगिभावापन्नानांरसानामेकत्रसमावेशोयत्रसरसशबलइति
वेदितव्यः तस्याप्येतदेवोदाहरणं अंगयोर्वैरिणिनरसस्यहानिः भटयोर्वैरेपिप्रभोरिवयथा· सीतांसंस्मर्यबालप्रच
रकुवलयस्पर्धिचक्षुःक्षिपंतीसेनांसंवीक्ष्यरक्षःशरदलितवपुःशोणितासारसिक्तां रामेणक्रोधदीप्यद्दशमुखनिपतन्मुं
डल्माभ्रमोदक्रीडत्कालीकरालभ्रुकुटिसहचरीसंदधेचापदृष्टिः ११ अत्रशृंगारबीभत्सयोर्वैरेपिनरसहानिः एवमं
गांगिभावापन्नयोरविरोधिन्यपिनरसहानिः। यथा भोजंगमेगिरिभयंजलदात्मकंवाशास्त्रंयदेवमुमुनेदशकंध
रेण· सर्वंविदेहतनयाविरहातुरेणरामेणबंकिमयमस्त्रमिषुव्यलोकि· १२ ननुशृंगारबीभत्सयोःसहजवैरंकुतः म
फनिष्ठीवितोःसंभोगदर्शनादितिचेत सत्यं बीभत्सस्यजुगुप्सास्थायिभावासावतद्दर्शनेनतदस्थस्यभवति· ननु
तयोरागोत्कंठ्यादिति· ननुतथापिसतिबीभत्सेशृंगारोदृश्यते· तथाहि· यदपिहृदिविशालामुंडमालानपाणिः
सृजतिनरकपालंरौरवंसमूलं तदपिगिरिसुतायाःपक्षपातःपुरारेःसमुदयतिविचित्रःकामिनोप्रेमबंधः १३ इत्यादि २०
वीक्षितिचेतसत्यं· निजभर्तुरयमपिभूषणेभक्त्येतित्रायेनपत्न्यास्तदपिजुगुप्सैवनभवति· जुगुप्सितत्वेनप्रतीयमानंजु
गुप्सोत्पादकं। किंचप्रियसंबंधोपाधिकंप्रेमतत्रोत्पद्यतेतेनस्थायिभावाभावात· बीभत्सस्तत्रनभवति· ननुवीरस्य

मुधिगच्छतः सर्पस्पर्शचकिततारौद्रेचाकस्मिकोत्पातादिनिपातेविस्मयइतिचेत्सत्यं· चकिततावित्स्मयश्चतत्रतत्ररसावे
शानभवत्येव· सीतवाविषयभेदः वीरस्यनप्रतिभटेंद्रय किंतुभुजंगात· रौद्रेचनप्रतिबलबलाधिक्यात· किंत्वसाता
द्विस्मयइतिरसवैरस्योत्पादकमखिलमवधेयं· तत्रपुराणाचार्यः अन्यत्ररसवैरस्योत्पादकंवचः तथा नवाख्यरस
भेदसैर्नाट्यशास्त्रविशारदैः वचनमित्युपलक्षणं एवंभावविभावानुभावेद्रष्टव्यं· यथा· क्वाहंकलंकमधसमयःकु
त्रवाद्भुतकथा सौम्यच्छायाप्रविचलभिदंकुत्रवाप्रेमयत्नोः आपुर्वीयुष्यचलवशिनीवारिबिंदूयमानंमानंमुग्धेविस्र
जसकलंकुचमेवप्रतीमः १४ अत्रानिर्वेदप्रतिपादकमखिलंशृंगारवीररविनौचित्यंचसर्वथाऽवधेयं· अत्रशादीनाः
अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्यकारणं प्रसिद्धौचित्यबंधस्तुरसोत्कर्षायजायते· १५ अनौचित्यमनुद्वेगकरं लो
कयात्राप्रसिद्धमौचित्यं· तस्मात्रनोर्यत्ररतिस्तत्रैवरसः एकस्यैवरतिश्चेत्तदाभास एव एकस्या एवरतिश्चेत्तरसभा
स एव· क्रमेणोदाहरणं· सीतासमागमश्लाघावंफरंदशकंधरं· प्रहर्तुंकिमतेकामोवारमानिशितैःशरैः १६ अ
त्ररावणस्यैवरतिर्नतुसीतायाः निष्कनवनश्रांतेयातंचलन्नयनांचले· किमितिचलितग्रीवंमुग्धेमुहुर्मुहुरीक्षसे
विफलमखिलंमनोर्नोचेदुदेतिपरस्परंरतिरयमनोजन्मादेवःसएवनिषेव्यतां १७ अत्रनायिकायारतिर्नतुनाय
कस्य· एवमेवपुंस्याप्यनेकविषयारतिराभासएव· परलेखविशेषः यस्यव्यवस्थितावस्थाभ्यः नायिकास्तत्रनर
साभासः तथासतिकृष्णस्यापि सकललोकोत्तमनायकस्यबहुकामिनीविषयायाएवरतेरसाभासापत्तिः· दक्षिणनायक

रसतरं· स्याप्यामासतापन्नेः तस्मादव्यवस्थितबहुकामिनीविषयकवैशिकनायकपरमेतत्· अतएववैशिकानांवेश्यानांविरसा
भासइतिप्राचीनाः एकस्याप्यनेननायकविशेषारतिर्यथा· संपल्कस्याद्यतारा भवतितरलितायसुरोनेत्रतारा ध्याता
२१ केनाद्यवेणीपयसिविस्फुलितायत्कृतेकापिवेणी· एकस्याप्यनेकविषयायतिर्यथा· पंचेषुक्षितिपप्रतापलहरीप्रीतिस्त्व
दीयापुनः कासीनस्तनकांचनाचलतटेकाश्मीरपंकायते· १७ कासांमन्दनिनेवनीरजदशांसिंदूरलेखायतेकासांवानच
कर्णयोःप्रियसखेमाणिक्यभूषायते· १८ यत्ररसाबहवःसरसशबलः यत्रभावाबहवःसभावशबलःरसशबलो
दर्शितएव· भावशबलोयथा· प्रत्यक्ष्यैवसुखीयमेक्षतिसुखंजायेतयस्यावरक्वकार्येममकः स्मरस्त्रिजगतीशस्त्याबि
नाराधया· निर्मुक्तेवमनस्त्रपामगदशोलावण्यमन्याद्दशांधिग्जन्मकगतासिकिंविलपितैःक्वासिप्रसन्नाभव· १९
निर्वेदौत्सुक्यामतयश्च मतिविषादानांभावानां सांकर्यादेषभावशबलइति· अथरसालंकारभावानामभिव्यक्तिः स
त्रिधा· अभिमुखाविमुखपरमुखश्चेति· भावविभावानुभावैर्व्यक्तेः पस्याभिव्यक्तिः सचाभिमुखश्च· अलंकारमुखो
लंकारोमुख्योमनोविश्वासहेतुत्वाद्रसोगोणः भावमुखेभावोमुख्योमनोविश्रामहेतुत्वाद्रसोगोणः· अत्रप्राचीन
संमतिः अलंकारेषुरुचिरेचित्तविश्राम कारिणि अलंकारस्यमुख्यत्वंगोणत्वंरसभावयोः अभिमुखास्वस्वप्रक
रणेउक्ताएव· विमुखोयथा· मैथिलीलक्ष्मणोरामःसुग्रीवःपवनात्मजः लंकापुरंपरित्यज्यपारंवारांनिधेर्ययौ·
२० संकुस्मरिवलमुत्तीर्यैतेसमागताइत्यद्भुतोरसः कष्टादवगम्यते· अलंकारमुखोयथा· एषानलेखाभ्रसुताम्
लानांभातिप्रभातेमदकेरविण्याः आलिंगितःकिंतुतुषारभानुःकांतिकलंकस्यवपुर्विलग्ना· २१ अत्रापह्नुतेरलं २१

स्यमुख

रसतरंगि· कारता· भावमुखोयथा· सप्तांभोनिधितीरहीरपटलालंकारिणींमेदिनींदातुंविप्रकुलाययोजितवतःसंकल्पवा
क्योद्यमं नाभीनीरसरोरुहात्सरोरुहभुवातत्कालमाविस्मृतेहस्तांभोरुहिभार्गवस्यकिमपिव्रीडास्मितंपातुनः
२२ २२ अत्राद्भुतरतिभावस्यैवमुख्यता· दानवीररसस्यगोणताइत्यादिज्ञेयं· विद्वद्वाःस्थिराःस्नेहंतथावर्षतुसंततं
लभतेविपुलांवृद्धिंयथारसतरंगिणी १ अवगाहस्ववाग्देविदिव्यांरसतरंगिणीं अस्मत्संघेनपद्मेनरस्यस्फाति
भूषणम् २ यावज्ज्ञानोःकृताकापिकालिंदीभुविवर्त्तते· तावत्तिष्ठतुमेभानोरेषारसतरंगिणी ३ इतिश्रीभानुद
त्तविरचितायांरसतरंगिण्यामष्टमस्तरंगः समाप्तोयंरसतरंगिणीनामकोग्रंथः श्रीसांबपादार्पणमस्तु श्रीः
श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः
। ।शकेपंचगशशांकेशाकेराकातिथौनभस्यैवे· अब्देपिंगलशब्देलैरवीदं बालकृष्णेन १ श्रीशिवायनमः

२२